

АКАДЕМИК
БАХТИЁР НАЗАРОВ
ФАН ФИЛОЙИСИ

Наим КАРИМОВ,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги
(Ўзбекистон)

ОЛИМ БЎЛИШ БАХТИ ВА МАШАҚҚАТИ

Ҳар бир инсон ҳаётида юлдузли дақиқалар бўлади. Агар тақдир Тошкент университетининг филология факультетини тугатиб, Юқори Чирчиқ туманидаги ўрта мактабларнинг бирида муаллимлик қилаётган йигитни Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтига етаклаб келмаганида, у бадий адабиётга ихлос қўйганлиги туфайли ё ўқитувчилик фаолиятини давом эттириб, минглаб тил ва адабиёт билимдонларини тарбиялашдек олижаноб иш билан шуғулланган ёки ташкилотчилик қобилияти орқасида катта мартабаларга эришиб, мамлакат равнақи йўлида хизмат қилаётган бўларди. Аммо тақдир шамоли қарийб ҳар бир инсонга унинг ғайрат ва шижоати ҳамда истеъдодига мос хизмат масканини адашмай топиб беради.

Қишлоқ мактабида муаллимлик қилган йигит 1967 йили Тил ва адабиёт институти эшигини очиб келганида, унинг бутун ҳаёти шу институт билан чамбарчас боғлиқ эканини сезмаган бўлиши мумкин. Зеро, бу институтда, нари борса, уч-тўрт йил ичида номзодлик диссертациясини ёқлаган қанчадан-қанча ёшлар бу ерда қолмай, камида бирор институтга кафедра мудирли бўлиб “учиб” кетишарди. Лекин мақолаимиз “қаҳрамон”и 1972 йили Ойбекнинг адабий-танқидий қарашлари ҳақидаги номзодлик диссертациясини ўз муддатида ҳимоя қилганидан сўнг, шу йиллардаги институт директори Матёкуб Қўшжоновнинг таклифи ва тавсияси билан 6 йил Фанлар академиясида бош илмий котиб ўринбосари, 4 йил Тил ва адабиёт институтида илмий котиб бўлиб ишлади. У шу жараёнда академия тизимидаги илмий-ташқилий ҳаёт, жумладан, халқаро илмий алоқалар билан яқиндан танишди. Айни пайтда ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланиш ва тараққиёт йўллари фундаментал асосда ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўйиб, шу йўналишдаги илмий изланишларни бошлаб юборди.

Ўша йилларда қабул қилинган таомилга кўра, янги ўзбек адабиётининг ҳам, адабиётшунослик ва танқидчиликнинг ҳам бошланиш нуқтаси 1917 йил деб ҳисобланиб келинган. Янги адабиёт, адабиётшунослик ва танқидчиликни XIX аср охири – XX аср

аввалида бошлаб берган жадид маърифатпарварлари буржуа синфи манфаатлари йўлида хизмат қилган кишилар сифатида қораланган ва улар мансуб бўлган жадид маърифатпарварлик адабиётини ўрганиш тақиқланган эди. Шунинг учун ҳам 1917 йилдан кейинги миллий адабиёт “ўзбек совет адабиёти”, миллий адабиётшунослик ва танқидчилик эса “ўзбек совет адабиётшунослиги ва танқидчилиги” деган ном олган. XX асрнинг 60–70-йилларида “ўзбек совет адабиёти”нинг бир ва кўп жилдлик “тарих”лари яратилгандан кейин, “ўзбек совет адабиётшунослиги ва танқидчилиги” тарихини яратишга эҳтиёж туғилди. Гарчанд бу ишни Ҳ.Ёқубов, М.Юнусов сингари олимлар бошлаб берган бўлсалар ҳам, уни турли тадрижий даврларга ажратиб, муайян илмий-назарий муаммолар асосида ўрганиш заҳмати ёш ва истеъдодли олим Бахтиёр Назаровнинг зиммасига тушди. У 1973–1974 йиллардан бошлаб шу мавзуга бағишланган “Адабиётшунослигимизнинг йўлчи юлдузи” (1975), “Адабиётшунослигимиз ва танқидчилигимиз янги босқичда” (1976), “Давр талаби ва ўзбек адабиётшунослиги”, “Танқидчининг партиявий бурчи” (1977), “Танқидчи дунёси” (1978), “Олим маданияти” сингари рисола ва мақолаларини эълон қилди. 1977 йилда “Ўзбек адабий танқидчилиги: ғоявийлик, метод, қаҳрамон” монографиясини эълон қилди. Орадан кўп ўтмай, 1984 йилда Б.Назаров “Ўзбек адабий танқидчилиги методологик принципларининг шаклланиши ва қарор топиши” мавзуида докторлик диссертациясини катта муваффақият билан ёқлади. У ўзбек адабиётшунослиги тарихидаги энг ёш фан доктори бўлди.

Шу йилларда мамлакат ҳаётида янгиланишга, коммунистик мафкура ҳукмронлик қилган йилларда йўл қўйилган хатоларни тузатиш ва жамиятни соғломлаштиришга катта эҳтиёж сезила бошлаган эди. Б.Назаровнинг илмий элитадан ёш фан доктори сифатида ўрин олиши шу жараённинг бошланишига тўғри келди. 1986 йилда Тил ва адабиёт институтига директор этиб тайинланган Б.Назаров Тошкентда Халқаро олтойшунослик конференциясининг баланд руҳда ўтишига ўз ҳиссасини қўшиб, Олтойшунослик конференциясининг йиллик мукофоти бўйича комиссияга аъзо бўлиб кирди; конференциянинг Индиана университети (АҚШ)да бўлиб ўтган навбатдаги йиғилишида қатнашиб, маъруза қилди. У совет туркологлари комитети раисининг ўринбосари, Бутуниттифоқ шарқшунослари уюшмаси хайъатининг аъзоси, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг Бош муҳар-

рири, Фитрат ва Чўлпон ижодий меросини ўрганувчи комиссия раиси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви аъзоси, шу уюшма қошидаги танқидчилик ва адабиётшунослик кенгаши раиси ва бошқа лавозимларда ҳам хизмат қила бошлади. 1989 йилда Фанлар академиясига мухбир-аъзо этиб сайланган Б.Назаров 1990 йилда Ўзбекистон Президенти Давлат маслаҳатчиси лавозимига кўтарилди. Бу Б.Назаров ҳаётининг юлдузли йиллари эди. У Давлат маслаҳатчиси (1990–1992), Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг биринчи ўринбосари (1992–1994), Фанлар академияси Тарих, тил ва адабиёт бўлими академик котибининг ўринбосари (1994–1997), Тил ва адабиёт институти бўлим мудирини (1997–1998), ФА Ижтимоий фанлар комплекси раиси ўринбосари, раиси (1998–1999), ЎЗР ФА вице-президенти вазифасини бажарувчи лавозимларида хизмат қилган йиллар мамлакатимизда миллий ва тарихий қадриятларни тиклаш, янги маърифий-маънавий тизимни яратиш, илм-фаннинг янги тараққиёт истиқболини белгилаш даврига тўғри келди. Б.Назаров бу жараёнга ўз ҳиссасини қўшди. У 2000–2001 йиллардан бошлаб шу вақтгача ўзбек филологларининг альма-матери – Тил ва адабиёт институтида Адабиёт назарияси ва адабий алоқалар бўлимига раҳбарлик қилиб келмоқда.

Олим қаерда хизмат қилмасин, илмий ишлардан четда яшамайди; унинг ҳаёлини доим янги илмий ғоялар ва изланишлар банд этади. Бундай яшаш тарзи Б.Назаровга ҳам бегона эмас. Аксинча, олимнинг 60 йиллиги муносабати билан 2005 йилда чоп этилган биобиблиографияга назар ташлаган киши унинг масъул лавозимларда хизмат қилган йилларида ҳам қайноқ илмий фаолият билан самарали шуғулланганини кўриб, ҳайратга тушади. Масалан, 1990 йилда Б.Назаровнинг бевосита иштирокида университет ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун “Ўзбек совет адабиёт тарихи” дарслиги нашр этилган. Олим бу дарсликнинг вужудга келишида ўзбек совет адабиёти тарихининг илк даврига, шунингдек, Ойбек ва Абдулла Орипов ижодига бағишланган мақолалари билан қатнашган. У, бу дарсликдан ташқари, “Ёзувчи дунёқараши”, “Инсон сўзи мағрур жаранглар”, тўрт қисмли “Замон ва адабиёт” мақолаларини чоп этган. 1991 йилда Шекспирнинг “Отелло” (Ғ.Саломов билан ҳамкорликда), Ферузнинг “Шоҳ ва шоир қисмати” китобларига сўзбоши, “Эпос адабий тур сифатида” (Э.Каримов билан ҳамкорликда), “Ўзбек совет ҳикоячилигининг жанр хусусиятла-

ри” (Н.Раҳимжонов билан ҳамкорликда), “Фитрат маърифатининг гултожи”, “Шукрулло ижоди” мақолаларини ёзган; ўзбек адабиёти ҳақидаги мақоласи эса француз ва словен тилларида босилган.

Б.Назаровнинг илмий фаолияти, унинг ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида тутган ўрни ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун олим илмий изланишларининг самараларини йилма-йил кузатиш шарт эмас. Зеро, олим қаламидан чиққан китоб, рисола ва мақолалар миқдори қанчалик ҳавас қиларли бўлмасин, миқдор эмас, балки салмоқ муҳимдир.

Б.Назаровнинг олим сифатида шаклланиши ўзбек танқидчилигининг майдонга келиш ва ривожланиш муаммоларини ўрганиш билан боғлиқ. Олим бу муаммоларни гарчанд номзодлик ва докторлик диссертацияларида етарли даражада ўрганган бўлса-да, миллий адабий танқидчиликнинг қарийб бир асрлик тарихини яратиш учун бутун бир илмий гуруҳни шакллантириш тақозо этилади. Б.Назаров шу ҳақиқатни яхши билганлиги учун Қ.Қаҳрамонов, И.Ёкубов, Б.Каримов ва бошқа шоғирдларини ўз атрофига тўплаб, уларни ўзбек танқидчилигининг юзага келиш ва ривожланиш муаммолари ҳамда намояндаларига бағишланган илмий мавзуларни ўрганишга жалб этди. Улар “Ўзбек болалар адабиётида реалистик тамойилларнинг ривожланишида адабий танқиднинг роли”, “Отажон Ҳошимнинг адабий-танқидий фаолияти”, “Вадуд Маҳмуднинг 20-йиллар адабий танқидчилигидаги ўрни” каби мавзуларда номзодлик диссертацияларини ёзиб ҳимоя қилишди. Б.Назаров шу шоғирдлари ва сафдошлари А.Расулов, Қ.Қаҳрамонов ва Ш.Аҳмедовалар билан ҳамкорлик қилишда давом этиб, 2012 йилда университет ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун “Ўзбек адабий танқиди тарихи” дарслигини яратди. Бу дарсликнинг муҳим томонларидан бири шундаки, унда адабий танқидчилик тарихи уч даврга бўлиниб, ҳар бир бўлимнинг ўзига хос хусусиятлари ва намояндаларининг танқидчилик фаолиятини тадқиқ этувчи мақолалардан ташқари, шу даврда танқидчилик тарихида из қолдирган, аммо турли сабабларга кўра, “унутилиб” келаётган Миёнбузрук Солиҳов, Олим Шарафиддинов, Абдурахмон Саъдий, Сотти Ҳусайн, Отажон Ҳошим, Ҳафиз Абдусаматов, Лазиз Қаюмов, Саид Алиев, Пирмат Шермуҳамедов, Собир Мирвалиев, Санжар Содиқ, Ҳотам Умуров ва бошқаларнинг адабий-танқидий ишлари ҳақида ҳам мухтасар тасаввур берилганки, бу янги та-

мойилдан мумтоз ва замонавий ўзбек адабиёти тарихларининг янги нашрларини яратишда ҳам фойдаланиш зарур. Шундай қилиб, айтиб мумкинки, Б.Назаров илмий фаолиятининг муҳим бир қисмини ўзбек танқидчилиги тарихини ўрганишга бағишланган дарслик, рисола ва мақолалар ташкил этади.

Совет давлатининг сўнгги кунлари кечган давр – мустақиллик даврига қадар ўзбек тили ва адабиётини олий ва ўрта ўқув юртларида ўқитиш аҳволи чидаб бўлмас даражада аянчли эди. Ўзбек адабиёти тарихига социалистик реализм методининг синфийлик ва партиявийлик мезонлари асосида ёндашиш натижасида, бир томондан, Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр, Бобур, Ҳусайний, Амирий, Фазлий, Феруз сингари забардаст шоир ва ёзувчилар миллий адабиётимиз бағридан юлиб олинган, иккинчи томондан, бадиий адабиётга муайян ижтимоий ғояларни тарғиб этувчи минбар сифатидагина қаралган ва, учинчидан, адабий асарларнинг бадиий-эстетик қиммати четлаб ўтилган эди. Бундан ташқари, сталинча қатағон гирдобига ташланган А.Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Тавалло сингари шоир ва ёзувчилар ижоди адабиёт дарсликларидан олиб ташланибгина қолмай, уларнинг асарларини ўқиш ҳам қатъий тақиқланган эди. Бинобарин, мустақилликнинг дастлабки ўн йилида олий ва ўрта мактаблар учун ўзбек адабиёти дарслик ва мажмуаларининг совет мафкураси таъсиридан холи янги нашрларини яратиш кун тартибидаги энг асосий масалалардан бири эди. Б.Назаров 1993–1999 йилларда Н.Каримов, У.Норматов билан бирга ўрта мактабларнинг 9 ва 11-синфлари учун “Адабиёт” дарслик ва мажмуаларини яратишда фаол иштирок этди. 1999 йилда эса Н.Каримов, С.Мамажонов ва О.Шарафиддинов билан бирга олий ўқув юртларининг талабалари учун “XX аср ўзбек адабиёти” дарслигининг майдонга келишида муҳим роль ўйнади. Маълум бўладики, 90-йилларда ўзбек адабиёти бўйича ўқув дастурлари, дарслик ва мажмуаларининг янги авлодини яратишда бошқа адабиётшунос олимлар билан бирга Б.Назаровнинг хизматлари ҳам катта ва бу ҳол Б.Назаров илмий фаолиятининг иккинчи муҳим қисмини ташкил этади.

Адабий жараён шундай кенг ва ранг-баранг асарлар яратилган майдонки, ҳатто энг сермахсул танқидчилар ҳам бу майдонда пайдо бўлаётган асарларга ўз вақтида муносабат билдириб улгурмайдилар. Бундан ташқари, адабиётшунос олимнинг вазифаси ҳозирги адабий жараёнга араллашиб туришдан ташқа-

ри, илмий тадқиқот институти ёки олий ўқув юртининг илмий режаси асосида бир, уч ёки беш йиллик мавзу (грант)лар бўйича тадқиқот ишларини олиб боришдир. Б.Назаров сўнгги йилларда институтда адабий алоқалар ва таржима назарияси бўйича олиб борилган ишларга раҳбарлик қилди. Институт қошидаги ўзбек адабиёти бўйича илмий ишларни мувофиқлаштирувчи республика комиссиясининг раиси сифатида адабиёт назарияси, халқ оғзаки ижоди, ўзбек мумтоз ва замонавий адабиёти бўйича номзодлик ва докторлик диссертациялари мавзуларини танлаш ва мувофиқлаштириш ишларига бош бўлди.

XX асрда ўзбек адабиёти ва маданиятида рўй берган улкан воқеалардан бири ўзбек халқининг бадиий маданияти билан қардош ва иттифоқдош халқлар адабиётлари ўртасида ижодий алоқаларнинг ўрнатилишидир. Бу ижодий алоқалар туфайли ўзбек адабиётининг энг яхши намуналари хорижий ва қардош тилларга таржима қилинди; ўз навбатида, жаҳон, жумладан, иттифоқдош халқлар адабиётининг энг яхши намуналари ўзбек тилига ўгирилиб, халқимизнинг бадиий мулкига айланди. Адабий алоқалар ўзбек адабиётининг янги адабий жанрлар ва бадиий услублар билан бойишида муҳим роль ўйнади. Мустақиллик йилларида “Жаҳон адабиёти” журнали, “Китоб дунёси” газетасининг ташкил этилиши, хорижий тилларни ўқитиш ишининг такомиллаштирилиши бадиий таржиманинг тўхтаб қолмай, ҳаттоки янги босқичга кўтарилишига имконият яратиб бериши шубҳасиз. Б.Назаров бу даврда озарбайжон, қozoқ, туркман, қорақалпоқ ёзувчиларининг юбилейлари муносабати билан ташкил этилган илмий анжуманларда маърузалар билан қатнашиб, бу ёзувчиларни ўзбек адабиёти ва унинг еракчи намояндалари билан боғловчи нуқталарга алоҳида эътибор қаратди ва шундай йўллар билан адабий алоқаларнинг бироз ўзгача шаклда давом этаётганни асослашга интилди. Шу маънода унинг Махтумқули, Бердақ, Ажиниёз, Мухтор Авезов, Тўлепберген Қайипбергенов, Иброҳим Юсупов сингари қардош ёзувчилар ижодига бағишланган маъруза ва мақолалари катта илмий аҳамиятга эга.

Олим илмий фаолияти ҳақида сўз борар экан, унинг илмий кадрлар тайёрлаш соҳасидаги хизматларини четлаб ўтиб бўлмайди. Маълумки, мумтоз ва замонавий ўзбек адабиёти бўйича кадрларни тайёрлаш иши 60-йиллардан бошлаб кенг қулоч ёзган. В.Зоҳидов, И.Султонов, Н.Маллаев, А.Қаюмов, А.Ҳайитметов, М.Қўшжонов, Л.Қаюмов, О.Шарафиддинов, Б.Валихўжаев,

С.Мамажонов, У.Норматов, Т.Мирзаев сингари атоқли олимлар ўзбек адабиётшунослигининг турли соҳалари бўйича кўплаб юқори малакали кадрларни тарбиялаш ишига муносиб ҳисса қўшдилар. Натижада ўзбек адабиётшунослиги фанига чуқур илмий-назарий билим билан қуроолланган олимлар кириб кела бошлади. Б.Назаровнинг ўзи ҳам шу устозлар етагида фан доктори бўлиб етишди. Лекин у, бошқа тенгдошларидан фарқли ўлароқ, адабиётшунос олим сифатида тез шаклланиб, устозлик фаолиятини ҳам анча эрта бошлаб юборди. Натижада у юқорида номлари зикр этилган олимларга нисбатан кўпроқ фан номзодлари ва докторларининг етишиб чиқариш имкониятига эга бўлди. Унинг илмий раҳбарлигида 1988–1999 йилларнинг ўзидаёқ 15 та ёш адабиётшунос фан номзоди ва 4 та адабиётшунос фан доктори дипломини олишга муяссар бўлди. Ўйлайманки, шундан кейин кечган ўн йил ичида Б.Назаров тайёрлаган илмий даражали олимлар сони бундан кўп бўлса кўпки, оз эмас.

Тўра МИРЗАЕВ,

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги
(Ўзбекистон)*

АТОҚЛИ ОЛИМ, ЙИРИК ФАН ТАШКИЛОТЧИСИ

Аннотация: Мақолада академик Бахтиёр Назаровнинг илмий ва ташкилотчилик фаолияти ёритилган.

Калит сўзлар: текшириш йўли, тадқиқотчилик майдони, адабий танқид, адабиёт назарияси, адабий алоқалар, танқид тарихи, қайта баҳолаш, мавзу доираси, таҳлил, танқидшунослик.

Илм-фаннинг турли соҳаларида бўлганидек, адабиётшуносликда ҳам ҳар бир олимнинг ўз ўрни, ўз текшириш йўли, ўзининг тадқиқотчилик майдонлари бор. Ўзлари мансуб фан соҳаси ривожига улкан ҳисса қўшган ва қўшаётган йирик олимлар фаолиятида эса, бу нарса янада аниқ кўринади. Бундай олимлар ўзларининг ёрқин истеъдодлари туфайли у ёки бу мавзуларда тадқиқотлар олиб бориш билан бирга фандаги мавжуд ҳолатни умумлаштириш ва уни янги марраларга йўналтириш ишларига ҳам бекиёс ҳисса қўша оладилар. Академик Бахтиёр Назаров ана шундай олимларимиздандир.

Бахтиёр Назаровнинг тадқиқотчилилик доираси ғоятда кенг. У адабий танқид ва унинг тарихи, адабиёт назарияси ва адабий алоқалар, қиёсий адабиётшунослик ва таржима назарияси, хусусан, шўро даври адабиётини қайта баҳолаш масалалари билан бирдек шуғулланиб келаётган устоз олимдир. У қайси муаммага қўл урмасин, аввало, биринчи манбалар асосида унинг назарий жиҳатларини ёритишга алоҳида эътибор беради. Менинг назаримда олимнинг кейинги асарларида бутун борлигича бўй кўрсатган бундай илмий-назарий асос унинг матбуотда илк бор эълон қилинган биринчи мақоласи – “Бадиий адабиётда пейзаж” (1967)да ўзига хос бир тарзда ниш ургандек кўринади. Чиндан ҳам ҳикояда пейзажнинг асар қаҳрамони характерини очишда муҳим восита эканлиги ҳақидаги ёш тадқиқотчи изланишлари кейинчалик унинг балоғат ёшида яратилган “Ўзбек ҳикоячилигининг жанр хусусиятлари” (1991) тадқиқотига асос бўлганлиги шубҳасиздир.

Атоқли олимнинг тадқиқотчилилик уфқлари қанчалик кенг, мавзулар доираси қанчалик ранг-баранг бўлмасин, унинг илмий фаолиятида XX асрда ўзбек адабий-бадиий танқидининг шаклланиши, турли даврлардаги ривожланиш босқичлари, илмий-назарий асослари, тарихи ҳамда унинг йирик вакиллари ижодини ўрганиш, таҳлил ва танқид муаммолари асосий ўрин тутади. Олимнинг аспирантлик давридаёқ (1969 – 1971) улуғ ёзувчи Ойбекнинг адабий-танқидий қарашларини ўрганишдан бошлаган бу илмий йўналиш унинг фаолиятида изчил давом этиб келмоқда. Зукко тадқиқотчининг бу соҳадаги текширишлари, умумлашма ва хулосалари унинг “Олим маданияти” (1977), “Ўзбек адабий танқидчилиги” (1979), “Бу сеҳрли дунё” (1980), “Ўзбек адабий танқиди” икки жилдлигидаги қисм (1987 – 1988), “Ғафур Ғулом олами” (2004), ҳамкорликдаги “Ўзбек адабий танқиди тарихи” (2012), каби монография, дарслик ва рисолаларида, атоқли танқидчи-адабиётшунослар Абдурауф Фитрат, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Салоҳиддин Мамажонов, Зоя Кедрин, Эрик Каримов, Наим Каримов сингари улкан олимлар тўғрисидаги портрет-мақолаларида ва бошқа ўнлаб асарларида ўзининг муносиб ифодасини топди. Бугина эмас. У ўзининг шогирдлари билан биргаликда бугунги кунда қарийб унутилаёзган Вадуд Маҳмуд, Отажон Ҳошим, Миёнбузрук Солиҳов каби адабий танқидчилар меросларининг фаол ҳаракатини таъминлашга катта ҳисса қўшди. Умумлашти-

риб айтадиган бўлсак, бугунги кунда Бахтиёр Назаровнинг илмий қиёфасида ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланиши ва тарихий тараққиётини жиддий равишда ўрганишни бошлаб берган, ўзининг беқиёс тадқиқотлари билан шу йўналишнинг асосчисига айланган йирик олимни кўрамиз.

Бахтиёр Назаровнинг илм-фанга қўшган ҳиссаси, унинг ҳар бир тадқиқоти ҳақида кўп сўзлаш мумкин. Бу ўринда мен унинг йирик фан ташкилотчиси сифатидаги айрим ишлари ҳақида бир неча сўз айтишни лозим кўрдим.

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, Бахтиёр Назаровнинг бутун илмий фаолияти Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт (ҳозирги Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори) институтида узлуксиз равишда кечди ва бугун ҳам давом этмоқда. У бу ерда илмий котиб, катта ва кичик илмий ходим, институт директори лавозимларида муваффақиятли фаолият кўрсатди. Мана, қарийб ўттиз йилдирки, Адабий алоқалар ва адабиёт назарияси бўлимини бошқариб келмоқда. Юқори лавозимларда ишлаган йилларда ҳам институт билан алоқасини бир зум бўлса-да узган эмас. “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг бош муҳаррири, илмий кенгашларнинг раиси ва аъзоси сифатида институтнинг илмий-ташкилий ишларида фаол иштирок этиб келди. Айниқса, унинг такрорланмас илмий-ташкилотчилик фаолияти институтга директорлик қилган йилларида (1986 – 1990) ёрқин намоён бўлди.

У директор этиб тайинланиши биланоқ, асосий диққатини институтнинг илмий салоҳиятини сифат жиҳатдан юксалтиришга қаратди. Унинг раҳбар сифатидаги қатъий назорати, жиддий равишда қўллаб-қувватлаши натижасида институтда ишлаётган ходимларнинг ўзидангина Т.Мирзаев, К.Имомов, Б.Саримсоқов, Н.Раҳимжонов, Э.Бегматов, Р.Дониёров, Қ.Муҳаммаджонов, Б.Бафоев, Э.Умаров каби фан номзодлари бирин-кетин докторлик диссертацияларини ҳимоя қилдилар. Қисқа бир муддатда биргина жамоадан ўнга яқин илмий ходимнинг докторлик диссертацияларини ҳимоя қилиш ўша давр учун жуда юқори кўрсаткич эди. Бу – институтда яратилган мўътадил илмий муҳитнинг, хусусан, директорнинг юқори даражадаги илмий-ташкилотчилик, ҳар бир ходимга эътибор билан қараб, уларни қўллаб-қувватловчилик фаолиятининг ёрқин самарасидир.

Ҳар қандай фаннинг ривожини унда ёшларнинг иштироки, илмда ворисийликни таъминлашга боғлиқдир. Буни ҳаммадан

кўра яхши ҳис этган Бахтиёр Назаров аспирант ва ёш илмий ходимлар билан ишлашни алоҳида йўлга қўйди. Аввало ўзи бир қатор тадқиқотчиларга илмий раҳбарлик қилиш билан бирга бошқа олимлардан ҳам буни талаб қилди, илмий раҳбарларнинг бу борадаги ҳисоботларини тез-тез эшитиб туришда мунтазамликни амалиётга киргизди, ёш илмий ходимларга ижодий таътиллар берди, уларни бошқа шаҳарлардаги илмий марказларга юборишни ташкил этди. Бугунги кунда институтнинг бир қатор бўлимларига муваффақиятли равишда раҳбарлик қилаётган Иброҳим Ҳаққул, Маматқул Жўраев каби олимлар ўша йилларда докторантурага чиқарилган эди.

Бахтиёр Назаров “қайта қуриш” деб номланган алғовли-долғовли йилларда институтга раҳбарлик қилди. Шароит шундай эдики, бу давр раҳбардан юксак профессионализм билан бир қаторда илм-фан манфаати учун қатъийлик, дадиллик, жасорат, ҳатто мен айтар эдимки, қўрқмасликни талаб қилар эди. Бахтиёр Назаровда шундай сифатлар мавжуд эди. Биргина мисол келтирай.

Шўро даврида бир ҳолат қоидага кириб қолган эди. Ижтимоий-маданий ҳаётнинг у ёки бу соҳасига оид бирор масала кўтарилар, лекин унинг ҳал этилиши турли баҳоналар билан чўзила берар, ёки бутунлай қолиб кетар, очиқ муҳокамаларга йўл қўйилмас эди. Худди шундай улуғ адиблар Чўлпон ва Фитрат адабий меросларини ўрганишни ҳал қилиш масаласи ҳам турли характердаги муҳокамаларда қирқ йилга яқин чўзилди. Ниҳоят ўтган аср 80-йилларининг иккинчи ярмида Бахтиёр Назаров раҳбарлигида хулосалар тайёрлаш учун, “Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш бўйича комиссия” тузилди. Комиссия, амалда Бахтиёр Назаровнинг ўзи шундай хулосаларни тайёрлади. Аммо бу хулосаларни кўриб чиқиши ва муҳокама қилиб, бир қарорга келиш турли баҳоналар билан яна орқага сурила берди. Шунда Бахтиёр Назаров бутун масъулиятни ўз зиммасига олган ҳолда “Хулоса”ни ўзи бош муҳаррир бўлган “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг 1988 йил 2-сонида эълон қилиб юборди. Бу – Бахтиёр Назаровнинг олим ва раҳбар сифатида ўзига хос бир жасорати эди. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Аммо олимнинг илмий-маънавий ва инсоний қиёфасини тўла тасаввур қилиш учун шунинг ўзи етарлидир.

Бизнинг бу бир неча чизгиларимиз, оз бўлса-да, Бахтиёр Назаровнинг нақадар фидойи олим, жасур раҳбар, меҳрибон устоз

эканлигини яққол кўрсатиб турибди. Фанда фидойилик ниҳоят-да зарур бўлган бугунги кунда атоқли олим ва йирик фан ташкилотчисига, моҳир адабий танқидчи ва танқидшуносна сиаат-саламатлик, хушнуд ааёт ва узоқ умр, янги-янги илмий-ижодий топилдиқлар, адабиётшунослигимизни янада олдинга силжитувчи умумлашма тадқиқотлар тилаб қоламиз.

Каримбой ҚУРАМБОЕВ,

*филология фанлари доктори, Ажиниёз номидаги Нукус
давлат педагогика институти “Ўзбек адабиёти”
кафедраси профессори
(Ўзбекистон)*

ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТИНИНГ ҲАМ МОҲИР ТАДҚИҚОТЧИСИ

Аннотация: Мақолада академик Б.Назаровнинг қорақалпоқ мумтоз ва замонавий адабиёти ҳақидаги мақолалари ҳақида сўз юритилади. Муаллифнинг Бердақ ижодига бағишланган туркум мақолаларида шоир лирикасининг ғоявий-мавзу йўналиши, бадиий маҳорати, XIX аср адабиётига қўшган янгилиги тўғрисида илмий қарашлар илгари сурилади. Бошқа бир туркум мақолаларда мумтоз шоир Ажиниёз шеъриятининг бадиий хусусиятлари, Шарқ мумтоз адабиёти анъаналарини давом эттиришдаги ўзига хослиги илмий асосланади. Т.Қайпбергенов ва И.Юсупов ижодига доир мақолаларда қорақалпоқ насри ва шеъриятини ривожлантиришдаги адибларнинг роли, Марказий Осиё адабиётлари тараққиётидаги ўрни хусусида фикр билдирилади.

Калит сўзлар: мақола, адабий анъана, наср, шоир, ёзувчи, маҳорат, адабиёт, лирика, ғоя, назм, илмий, бадиий, тадқиқот.

Агар олим ўз адабиёти баробарида бошқа миллий адабиётлар билан ҳам шуғуллана олиш талантига эга бўлса, бу, менимча, унинг олим сифатидаги энг ноёб фазилатларидан бири. Очиғи, бундай истеъдод камдан-кам олимда учрайди. Лекин шундай салоҳиятга эга олимларнинг борлиги адабиётшуносликнинг омади. Таниқли адабиётшунос ва танқидчи, академик Бахтиёр Назаровни мен айнан қардош адабиётларни ҳам мукамал билладиган олимлар қаторига қўшган бўлардим. Бу хулосага келганимга анча йиллар бўлди.

Б.Назаровнинг илмий фаолияти билан бир ҳамкасби сифатида кўпдан бери танишман. Олимнинг қардош адабиётлар ҳақидаги илмий изланишлари мени кўпроқ қизиқтирарди. Бахтиёрнинг қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ ва бошқа адабиётлар ижодкорлари тўғрисидаги мақолалари олимнинг мазкур адабиётларнинг том маънодаги билимдони эканлигини кўрсатди. Бахтиёр Назаров, айниқса, Қорақалпоғистонни, қорақалпоқ адабиётини яхши билади. Фақат билиб қолмасдан, бу адабиёт бўйича эмин-эркин илмий иш ҳам ёза олади. Ижодкорлари билан ҳамкорлик ўрнатганидан хабарим бор. Жумладан, замондошлари, атоқли қорақалпоқ адиблари Ўзбекистон Қаҳрамонлари, халқ ёзувчилари, халқ шоирлари Тўлепберген Қайпбергенов ва Ибройим Юсуповлар даврасида бўлиб, суҳбатлар қургани, ўзбек ва қорақалпоқ адабиётининг долзарб масалалари юзасидан фикр алмашганларига шахсан гувоҳман. Мулоқотлар пайтида Бахтиёрнинг қорақалпоқ мумтоз адабиётини ҳам, замонавий адабиётини ҳам анча муфассал биладиган олимлигига ишонч ҳосил қилгандим. Бу икки адиб ҳам Б.Назаровни катта олим сифатида эътироф этарди, ҳурмат қиларди. Яна бир фактни эслагим келаяпти. Буни ҳам олимнинг қорақалпоқ адабиётига қизиқиши ва ҳурмати белгиси деб тушунаман. Гап шундаки, Б.Назаров Бердақ ва Ажиниёзнинг барча юбилей саналарида, бошқада адабий тадбирларда қатнашиб, маърузалар қилгани ҳамон ёдимда. Назаримда, бу учрашувлар, мулоқотлар, адабий анжуманлардаги иштироклар изсиз кетмади. Мақола шаклида, радио, телевидение каналларидаги чиқишлар орқали халқимизга етказилди.

Бердақ адабий мероси Б.Назаров кўпроқ шуғулланган мавзулардан бири. Шоир ижодига бағишлаб ўнлаб мақолалар эълон қилди. Бердақнинг ўзбек тилида чоп этилган “Танланган асарлар”ига сўзбоши ўрнида “Замон лочини” деган мақола ёзди. Муаллифнинг “Иқбол келармикан бизнинг элларга”, “Замонларга ҳамнафас сўз”, “Халқпарвар шоир” каби мақолалари республиканинг марказий газеталарида босилди. Ҳар бирида Бердақ ижодининг ўзига хос қирралари: халқчиллиги, ватанпарварлиги, оғир турмуш шароитидан норозилик мотиви, адолатсизликка қарши кураш ғоялари таҳлилда очиб берилди. Ва муаллиф мақолаларнинг бирида ёзади: *“Бердақ асарлари фақат бадиий ижод намуналари бўлиб қолмай, ўзи мансуб халқ босиб ўтган узоқ асрлик тарихий йўлнинг ўзига хос тарихий солномалари ҳамдир”*.

Бердақ меросининг барча тафсилотлари билан яқиндан та-ниш олимгина юқоридаги фикрни айта олиши мумкин. Б.Наза-ров шоир ижодини чуқур биладиган шундай ўзбек олимидир. Бердақ ижодига ёндашувда олимнинг яна бир янгилиги бор. Шоир асарларини Хоразм адабий муҳити, яъни Муҳаммад Юсуф Баёний, Муҳаммад Раҳимхон – Ферузлар адабий мероси билан қиёсий ўрганади. Улардаги ўхшашликлар, ўзига хосликлар ижти-мой-тарихий шароит билан умумлаштириб тадқиқ этилади. Бундай яқинлик, шоирлар ижодига хос умумийликларнинг ил-дизлари фактларда яхши далилланган. Олимнинг Бердақ адабий меросига бундай муносабати қорақалпоқ бердақшунослиги учун ҳам янгилик. Ва, менимча, бу талқинда келгусида шоир асарла-рини шу йўналишда ўрганишга даъват ҳам бор.

Олим яна бир қорақалпоқ мумтоз шоири Ажиниёз ижодига доир мақолалар туркумини ҳам ёзди. Шоирни XIX аср қорақал-поқ адабиётининг йирик намояндаларидан бири, лириканинг гўзал намуналарини яратган катта истеъдод соҳиби эканлигини ўзбек олими нуқтаи назаридан баҳолади. “Халқим билар дардим ила ўзимни”, “Яхши сўз яқинлатар эл орасин”, “Ажиниёзнинг ада-бий мероси”, “Қорақалпоқнинг улуғ шоири” ва яна бошқа мақо-лаларида Ажиниёз шеърятининг етакчи мавзулари, шоирлик маҳорати, Шарқ адабиётига муносабати, қорақалпоқ адабиёти-га янги шеърый шаклларни олиб киришдаги хизмати яхши асо-сланган. Айниқса, шоирнинг қорақалпоқ мумтоз адабиётига илк маротаба аруз вазнини киритгани ва унинг мукамал намунала-рини яратгани ҳақидаги фикрлар муаллифнинг Ажиниёз меро-сини чуқур билганидан дарак беради.

Б.Назаровнинг Бердақ ва Ажиниёзга бағишланган мақолала-ри, уларда айтилган фикрлар, илгари сурилган ғоялар, таҳлил-лар бу икки шоир ижоди бўйича қорақалпоқ адабиётшуносли-гидаги илмий ишларнинг такрори эмас. Фактлар, манбалар бир бўлса-да, талқин ўзгача. Қорақалпоқ адабиётшунослигида шо-ирлар мероси қорақалпоқ олими илмий қарашларига таяниб ўр-ганилса, ўзбек адабиётшунослигида бу масалага ўзбек олими ўз тафаккури даражасида ёндашади. Таҳлил ҳам шу мезонга қури-лади. Табиийки, муайян адабий фактга муносабат тадқиқотчи-ларда ҳеч қачон бир хил бўлмайди. Ҳар бир олим мавзуга ўзича ёндашади, ўзича хулосалайди. Шу мантиқдан келиб чиқсак, Б.На-заровнинг Бердақ ва Ажиниёз ижодига бағишланган мақолала-ри қорақалпоқ бердақшунослиги ва ажиниёзшунослигининг таркибий қисми бўла олади.

Б.Назаровга замонавий қорақалпоқ адабиёти ҳам бегона эмас. Олим бу давр қорақалпоқ адабиётининг атоқли сўз усталари ижоди билан доимо қизиқиб келган, асарларини ўқиб, ўрни келганда матбуотда фикрлар ҳам билдирган. Муаллиф диққат марказида турган шундай адиблардан бири И.Юсуповдир. Шоирнинг ижод олами, лирикасининг сеҳрли сирлари, шеъриятига хос оддийликка йўғрилган фалсафий маъно, халқона образли талқинлар муаллиф томонидан мисолларда исботланган. “Мунаввар шоир”, “Шоирнинг ойдин йўли” мақолаларида И.Юсуповнинг шоирлик маҳорати, фикрлаш тарзи, ифода усуллари тўғрисида янги фикрлар айтилади. Агар биринчи мақолада шоир ижодида Бердақ анъаналарининг давом эттирилиши масалалари таҳлилга тортилган бўлса, иккинчи мақолада И.Юсуповнинг ижод йўли, етук шоир бўлиб шаклланиш босқичлари, умуман, қорақалпоқ адабиётидаги ўрни хусусида сўз юритилади. Икки мақола ҳам ўзбек ўқувчиларини И.Юсупов ижоди билан таништиришда аҳамият ли.

Замонавий қорақалпоқ адабиётида яна бир атоқли сўз санъаткори бор. Бу - Тўлепберген Қайпбергенов эди. Қорақалпоқ адабиётини дунё минбарига олиб чиқиб, шуҳратига шуҳрат қўшган бу адиб кўпгина халқларнинг фаҳрига айлангани ҳам ҳақиқат. У ўзбек китобхонларининг ҳам севимли ёзувчилари қаторида туради. Аксарият асарлари ўзбек тилига ўгирилиб, халқимизнинг маънавий мулкига айланган. Ёзувчи ижоди ҳақида ўзбек олимлари китоблар нашр эттирди. Мақолалар ёзилганини мутахассислар яхши билса керак. Б.Назаров ҳам ёзувчи ижодига муносабатини мақолалари орқали намоён этди. Мен олимнинг фақат бир мақоласи - “Марказий Осиё халқлари адабиёти тараққиётида Тўлепберген Қайпбергенов ижодининг аҳамияти” хусусида кенгроқ тўхтамоқчиман. Мақоланинг номланишиданоқ мавзунинг нақадар долзарб эканлигини сезиш қийин эмас. Тўғриси, қорақалпоқ адабиётшунослиги, ҳатто ўзбек адабиётшунослигида ҳам ёзувчи ижодига бағишланган бир қанча китоблар, илмий мақолалар, диссертациялар ҳимоя қилинган бўлса-да, бирортасида бу мавзу худди шу йўналишда, яъни Т.Қайпбергенов ижодини Марказий Осиё адабиётлари билан алоқадорликда ўрганиш масаласи кўтарилган эмас эди.

Гап фақат мавзунинг долзарблигида эмас. Гап шундаки, Б.Назаров Тўлепберген Қайпбергенов ижоди мисолида миллий адабиётлар тараққиётида алоҳида ижодкорларнинг воситачилик ролини, улар яратган нодир асарларнинг таъсир кучини илмий

асослаб берганида. Мақолада яна бир ибратли фикр бор. Муаллиф ёзади: *“Қорақалпоқ адабиётини наинки Марказий Осиё, наинки собиқ Иттифоқ, балки жаҳон миқёсига олиб чиққан адилбандан бири Тўлепберген Қайпбергеновдир. Ҳозирги дунёнинг қатор халқлари қорақалпоқни ва Қорақалпоғистонни асосан, Тўлепберген Қайпбергенов асарлари орқали билади”*.

Ўзбек олими томонидан айтилган бу фикр, ёзувчи ижодига берилган баҳодан ўзбек китобхонлари қанчалик хурсанд бўлса, қорақалпоқ халқи ҳам бунданда кўпроқ фахрланса керак. Чунки, Тўлепберген Қайпбергенов икки халқ, икки адабиётнинг ардоқли ёзувчиларидан бири эди. Мақоланинг яна бир аҳамиятли томони бор. Т.Қайпбергеновнинг жаҳон адабиётидаги, жумладан, Марказий Осиё адабиётидаги ўрнини, тараққиётидаги аҳамиятини илк маротаба илмий асослаб берган олим бу - академик Бахтиёр Назаров, десам фикримга қўшилсангиз керак. Мақола, шунчаки, ёзувчи ҳақидаги қуруқ тавсифу таърифлардангина иборат эмас. Олимнинг барча фикрлари ўринли ва далилли. Т.Қайпбергеновни дунёга танитган машҳур асарлари “Қорақалпоқ достони” трилогияси, “Қорақалпоқ қизи”, “Қорақалпоқнома” романлари, “Қалбимнинг қомуси”, “У дунёдаги бобомга хатлар”, “Қорақалпоқман, таваккалчиман” ва бошқа ҳар хил жанрдаги ижод намуналари мисолида тарихий ҳақиқат, қорақалпоқ халқининг тақдири, босиб ўтган мураккаб ҳаёт йўли, мавзуларни бадий ёритишдаги ёзувчилик маҳорати, асарларда кўтарилган муаммолар *“Марказий Осиёдаги барча халқлар учун бирдай долзарб, қимматли ва аҳамиятли”* эканлиги таҳлил орқали илмий асосланади. Умуман, мақола билан танишган ҳар бир ўқувчи Т.Қайпбергенов нафақат қорақалпоқ адабиёти, шунингдек, Марказий Осиё адабиётларида ҳам катта мавқе ва обрўга эга, улар тараққиётида ҳам ўрни бор ёзувчилиги ҳақида етарли маълумот олиши мумкин.

Б.Назаров Қорақалпоғистоннинг илм-фани ривожига, илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ишларига ҳам ҳисса қўшиб келётган олимлардан бири. У Қорақалпоғистонда ҳимоя қилинган бир қанча номзодлик ва докторлик диссертацияларига расмий оппонент бўлди. Олимнинг илмий раҳбарлигида бир қатор ёшлар номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилди. Кўплаб илмий тўпламлар, монографиялар Б.Назаровнинг масъул муҳаррирлиги ёки сўзбошиси билан чоп этилди.

Хə, олимнинг Қорақалпоғистон ва қорақалпоқ адабиёти билан боғлиқ фаолияти кўпқиррали ва самаралидир. Қорақалпоқ адабиётининг дўсти, моҳир тадқиқотчиларидан бири Бахтиёр Назаровнинг бу соҳадаги фаолиятига бир назар ташлар эканман, шу мисолда олимни қорақалпоғистонлик ҳамкасблари номидан муборак 75 йиллик таваллуд санаси билан табриклайман. Ва фидойи олимнинг адабиётшунослик фаолияти янада жўшқин ва салмоқли, қорақалпоқ адабиётини ўрганиш йўлидаги илмий изланишларининг уфқи ва доираси бунданда кенг бўлишига тилақдошман.

Almaz ÜLVİ BİNNATOVA,

Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbiəlaqələr" şöbəsinin müdiri (Azərbaycan)

AZƏRBAYCAN ELMI İCTİMAİYYƏTİNİN YAXIN DOSTU AKADEMİK BƏXTİYAR NƏZƏROV

Akademik Bəxtiyar Nəzərov (Baxtiyar Nazarov) XX əsr özbək ədəbiyyatı tarixinin fundamental, akademik səviyyədə tədqiq və təqdim edən tanınmış ədəbiyyatşünas alimi kimi ədəbi əlaqələr sahəsi alimlərinin, o cümlədən Azərbaycan tədqiqatçılarının tez-tez müraciət etdiyi böyük simalarından biridir.

Məlumdur ki, Abdulla Qədiri irsi, xüsusən onun "Ötən günlər" romanı dünya nəsrində xüsusi yeri, çəkisi olaan əsərdir. Hətta Bertels bu əsəri dünya nəsrinin "altıncı özül daşı" kimi qiymətləndirib. "Ötən günlər" əsəri Azərbaycanda da çox sevilib, sevilir. Hətta iki dəfə ayrı-ayrı müəllif (Xalid Səid Xocayev və İshaq İbrahimov) tərəfindən tərcümə olunaraq Bakıda nəşr olunmuşdur. Akademik Bəxtiyar Nəzərov "Kədər hicvinin sanatsal gücü" tədqiqatında bu əsərin elmi-nəzəri mahiyyətini yüksək səviyyədə önə çəkmiş və əsərin ədəbi əlaqələr kontekstində ilk sırada dayanması faktına önəm vermişdir. Bu sırada Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi məsələlərinə də diqqət yetirməsi onun həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının hər səhifəsinə bələdliliyinə işarədir: "nəsrimizdə Abdulla Qədirinin bədii

sənət dilinə bərabər gözəl bir dil yoxdur! Bədii dil çox zaman ədəbi dillə qarışdırılır. Bədii dil hər bir sənətçinin fərdi dilidir. Qədiri öz bədii dilini yarada bilən sənətkar olmuşdur". Bu, ifadələr akademik Bəxtiyar Nəzərov qələmində, elmi təfəkküründə Qədiri yaradıcılığındakı bədii söylənişə, xarakterə ən gözəl biçimdir.

Akademik Bəxtiyar Nəzərov "Rauf Pərfi portretinə çizgilər" elmi tədqiqatında Rauf Pərfi yaradıcılığının vacib xüsusiyyətlərini, fəlsəfi-estetik dəyərlərini açıqlayaraq yazır ki, "şairin yaradıcılığı əsasən üç duyğu üzərində köklənmişdir: Vətən, Azadlıq, məhəbbət. Dünyadakı bütün şairlərin yaradıcılığında bu ştrixləri göstərə bilərik və buna heç şübhə yoxdur. Ancaq özbək xalqı üçün Vətən dərdi, Azadlıq dərdi dünyanın bütün digər xalqlarından fərqlənir – özünə məxsusdur, məhəbbət isə Hadi Toktaş demişkən, hər bir ürək məhəbbətlə yenilənir". Bu üç böyük duyğu hissənin Rauf Pərfi yaradıcılığında özünəxas və təkrarolunmaz poetik izahı vardır. Əlbəttə də, Rauf Pərfi yaradıcılığı haqqındakı poetik düşüncələr kontekstində açıqladığı düşüncələr ötən əsrin məşhur 60-cılar nəslinin ana xətti, qırmızı sərhəddidir. Akademik Bəxtiyar Nəzərov özbək ədəbiyyatının bu şöhrətli şairinin yaradıcılıq keyfiyyətlərini elə ustalıqla, elə elmi-nəzəri struktur çərçivəsində, hətta bir az da xalq dilinə yaxın – sadə dillə təqdim edərkən sanki dünya ədəbiyyatının Rauf Pərfi silahdaşlarının yaradıcılığını bir-bir incələmiş və bu nəslin deyə biləcəyi sözlərinin bədii portretini çizmişdir.

Hazırda həm dünya ədəbiyyatşünaslığında, həm də ayrı-ayrı xalqların elmi-ədəbi fikrində 60-cılar nəslə dərindən öyrənilir: həyatı müşahidələr, 37-də doğranmışlar, asılmışlar, güllənmişlər üzərində göyərən nəslin fəlsəfi-konseptual düşüncələri, mənəvi ağrı və poetik yükləri kontekstində çox səhifələr vərəqlənir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi əlaqələr çərçivəsində bu kimi elmi problemlərə nəzər salındıqca, elmi araşdırma mövzusu olaraq tədqiq edildikcə, təbii olaraq akademik Bəxtiyar Nəzərovun əsərlərinə də isnad olunur, öyrənilir.

Bəxtiyar Nəzərovun elmi yaradıcılıq yolunda, qeyd etdiyimiz kimi, əsasən XX əsr özbək ədəbiyyatının inkişaf tarixi, tənqidçilik və ədəbiyyatşünaslıq metodologiyasının problemləri, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi əlaqə məsələləri ilk səhifədədir. Əbdürrauf Fitrat, Aybək, Qafur Qulam, Abdulla Qəhhar, Abdulla Aripov kimi klassik sənətkarların yaradıcılıqlarını özbək ədəbiyyatı tarixi, eləcə də dünya ədəbiyyatı ilə müqayisəli təhlil kontekstində araşdırması, həm də birbaşa ədəbi əlaqələr səhifəsinin yeni salnaməsinə dəyərli töhfələridir.

Akademik Bəxtiyar Nəzərovun bu misallı tədqiqatları öz elmi çəkisi ilə ölçüyəgəlməzdir.

Bunlarla yanaşı, akademik Bəxtiyar Nəzərov qədim və orta əsr özbək ədəbiyyatı, dahi şəxsiyyətləri haqqındakı fikirləri həm təhlil, həm də dövrün nəbzi nöqtəyi-nəzərdən (ictimai-siyasi baxış miqyasında) mükəmməldir, orta əsr ədəbi-elmi görüntüsünü fəlsəfi-estetik baxışı, düşüncəsi ilə sözə düzə bilmişdir. Ötən il Özbəkistanın Nəvai şəhərində Əlşir Nəvai haqqındakı məruzəsini dinləyərkən, onun orta əsr özbək elmi-fikrinin əsas qayəsini çox gözəl təqdim etdiyinə şahid oldum. O zaman onu dinləmək ustad dərindən faydalanmaq qədər xoş təsadüf oldu.

Səmərqənddə yaşamış Azərbaycan oğlu, görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas, ictimai xadim, jurnalist, tərcüməçi Seyid Rza Əlizadə haqqında özbək dilində yazılmış “Seyid Rza əbədiyyəti” adlı kitabın Özbəkistanda keçirilən təqdimatı zamanı akademik Bəxtiyar Nəzərovun çıxışının böyük önəm daşmasını xüsusi vurğulamaq istədim. Akademikin çıxışından bəzi qeydləri diqqətə yetirirəm: “Seyid Rza Əlizadə Türküstanda yeni tipli məktəb açan ilk maarifçilərdəndir. Onun təşkilatçılığı ilə 1907-ci ildə Səmərqənddə “Həyat”, bir il sonra isə “Yeni həyat” adlı məktəblər fəaliyyətə başlayıb. Seyid Rza Əlizadə özbək, tacik və Orta Asiyada yaşayan farsların ilk “Əlifba” kitabını, tacik dilinin ilk qrammatikasını yazıb, ilk ikicildlik rusca-tacikcə lüğəti tərtib edib. Həmçinin ibtidai sinif şagirdləri üçün “Coğrafiya”, “Tarix”, “Riyaziyyat”, “Həndəsə”, “Astronomiya” və “Ərəb dilinin qrammatikası” kitablarını hazırlayıb. Bu böyük şəxsiyyətin XX əsrin əvvəllərində Türküstanda xalq maarifinin yaranmasında və inkişafında əvəzsiz rolu olub”. Qeyd edirəm ki, Seyid Rza Əlizadə 1937-ci ildə digər günahsız ziyalılarımız kimi sürgün olunub, 1945-ci ildə Vladimir həbsxanasında vəfat edib. 1958-ci il yanvarın 16-da ona bəraət verilib. Nəvəsi Fərhad Əlizadə 1987-ci ildə çox çətinliklə babasının nəşini Vladimir şəhərinin məhbuslar üçün nəzərdə tutulmuş qəbiristanlığından Səmərqəndə gətirib və “Pəncab” qəbiristanlığında dəfn edib.

2018-ci ildə Bakıda Maqsud Şeyxzadənin 110 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransda Özbəkistandan gəlmiş nümayəndə heyəti – akademik Naim Kərimov, professor Bakıjon Tuxliyev və dosent Gülbahar Aşurova məruzə ilə qatılmışdılar. Həmin konfransın materialları kitabını nəşr edərkən akademik Bəxtiyar Nəzərovun “Maqsud Şeyxzadə” adlı irihəcmli tədqiqat məqaləsini aldım. Həmin məqalədə iki xalqın böyük oğlu Maqsud Şeyxzadənin bütün yaradıcılığı mükəmməl və zəngin ədəbi-tarixi faktlarla əhatə olunmuşdur: “Maqsud

Şeyxzadə Daşkənddə bir sıra qəzet və jurnallarda çalışmış, ali məktəblərdə dərs demiş, tədqiqatlar aparmışdır. Onun bir çox tədqiqatları özbək ədəbiyyatının inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Nizami Gəncəvi, Şota Rustaveli, Şekspir, Babur, Bayron və Puşkinin yaradıcılığı haqqında olan məqalələri bu sənətkarların dünya ədəbiyyatının inkişafındakı rolunu araşdırılır. Maqsud Şeyxzadə, xüsusən Əlişir Nəvainin poetik bacarıqlarının öyrənilməsi, əsərlərinin elmi dərinliyi, “Qəzəl mülkünün sultanı” adlı silsilə məqalələr indi də yeni nəsil nəvəşünaslara örnək nümunədir. Şekspir, Bayron, Məhtimqulu, Taqor, Nazim Hikmətin özbək dilinə tərcümə etdiyi bir sıra nümunələrdə Maqsud Şeyxzadənin yüksək qəhrəmanlıq sənəti üzə çıxır. Maqsud Şeyxzadənin özbək ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafındakı xidmətləri müstəqil Özbəkistan və onun hökuməti tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdir. Bir sıra məktəblər və küçələr onun adını daşıyır. O, “Böyük xidmətlərinə görə” Fəxri medalı ilə təltif edilmişdir”.

Bunlar adi sətirlər deyil – qədirşünaslıq məhəbbəti ilə qələmə alınmış ustada sayğı və ehtiram nişanəsidir. Bu diqqət akademik Bəxtiyar Nəzərovun kübar mədəniyyətinin yüksək göstəricilərindən bir lövhədir.

Bu çıxışı xatırlamaqla nəzərə çatdırmaq istəyirəm ki, akademik Bəxtiyar Nəzərov elmi yaradıcılığında Azərbaycan ünvanlı kifayət qədər səhifələr vardır. Bu səhifələrin arasında doğma Azərbaycan xalqına, iki qardaş xalq arasındakı qədim dostluq və qardaşlığa məhəbbətin, inam hisslərinin dərin kökləri, qırılmaz bağları görünür.

O, həm də ali təhsil müəssisələrində gənc nəsllə mühazirələr deyən hörmətli professor-müəllim, Özbəkistan Elmlər Akademiyasında yeni elmi kadrların yetişməsində rolu olan ədəbiyyatşünas alim kimi nüfuz sahibidir.

Akademik Bəxtiyar Nəzərov 1945-ci ildə Özbəkistanda Daşkənd şəhərində doğulmuşdur. O, hazırda özbək elminin nüfuzlu alimlərindəndir. 2000-ci ildən Özbəkistan EA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru (1984), professor (1994), Özbəkistan EA Dil və Ədəbiyyat institutunun elmi katibi (1969-72; 1979-83), direktoru (1986-90), şöbə müdiri (1996-cı ildən), Özbəkistan EA vitse-prezidenti (1999-2000), Özbəkistan Respublikası Prezidentinin dövlət müşaviri (1990-92), eyni vaxtda “Özbək dili və ədəbiyyatı” elmi jurnalının baş redaktoru (1986-94) və s. bu kimi zəngin məlumatlı tərcümeyihalı vardır.

Ədəbiyyatşünas alim milli istiqlal qayəli yeni elmi tədqiqatları, yeni tipli dərsliklərin (orta məktəblərin 9, 11 sinifləri üçün “Özbək

ədəbiyyatı”, ali məktəblər üçün “XX əsr özbək ədəbiyyatı tarixi”) müəlliflərindən biridir.

Özbək xalqı kimi, Azərbaycan elmi ictimaiyyəti də bu böyük şəxsiyyətin yubiley günlərinə qatılır, ona sağlam uzun ömür, yeni yaradıcılıq üfüqləri arzulayır.

Сайду УМИРОВ,

*Ўзбекистон Республикасида хизмат қўрсатган
ёшлар мураббийси
(Ўзбекистон)*

ЭЪТИРОФЛАРГА ҚЎШИМЧА ҚИЛМОҚЧИЙДИМ

Бошқа ҳамкасбларимиз қатори, биз, ўн беш чоғли олим, адиблар ойда бир марта бир пиёла чой устида гурунг қиламиз, маданият, адабиёт, илм-фан ҳақида қизғин суҳбатлар қурамиз, қилган ишларимиз, ёзган янги асарларимиз сарҳисобини берамиз, қутлуғ ёшга тўлган биродарларимизни қутлаймиз, куй-ашула тинглаймиз, шахмат қурамиз (тўрт ойдан ошди, коронавирус туфайли йиғинларимизни тўхтатганмиз). Сиёсатдан, ғийбатдан холи, самимий мулоқотларимизда энг мазмунли, мароқли, ёқимли сўзни академик Бахтиёр Назаров айтади. Қайсиям бир сафар тўрт улфатимизни таваллуд топган куни билан қутлашга тўғри келди, ҳаммамиз ўз сўзларимизни айтдик, табрикладик. Бахтиёр Аминович шу куни ҳар қачонгидан хурсанд, сархуш, “зарбда” эди, мажлис раиси файласуф Убайдулла Розуқуловга (жойлари жаннатда бўлсин) мурожаат этиб, “аввал айтган гапларимга қўшимча қилсам майлими?” деб изн сўради ва табаррук ёшли ҳамкасбларимизнинг ҳар бирига хос шундай фазилат, сифатларини санаб, далил, мисоллар келтирдик, гурунгимизга кейинроқ қўшилган бўлса-да, улар ҳақида бизлардан кўп маълумот билишига, синчковлиги, топқирлигига қойил қолдик. Шу маънода ушбу фикрларим таниқли академик Бахтиёр Назаровнинг қутлуғ 75 ёши муносабати билан уни яхши биладиган олим, адиб, хизматдошлари дил сўзларига бир қўшимча сифатида қабул қилинса. Боринги, баъзи ўринлари тақрор бўлса ҳам. Таниқли ижодкор,

яхши инсоннинг яхши сифатлари такрор-такрор айтилгани, қайта-қайта таъкидлангани яхши-да.

Ҳамманинг деса балки маҳобатга йўйилару, олиму удабо, фозилу фузалолар ичида ёшлигида шеър ёзмагани, кейин ҳам ўзича, бекитиқча шеър ёзмайдигани бўлмаса керак (шоирларгаку бу қўндоқдами, бешиқдами теккан “касал” дейишади). Ўсмирлик, ёшлик ҳарорати бир қадар совугач, ҳар қайсиси танлаган касби, севимли ихтисоси бўйича фаолиятини давом эттиради, салмоқли ютуқларга эришади, эл-юртга танилади, лекин шеърга бир умр ошуфта, шайдо бўлиб қолади. Бир ҳолатга эътибор берганмисиз: ёшлигида назмга ишқи тушиб, хийла машқ қилиб, анча-мунчасини эълон ҳам қилдирган олим, адибларнинг анчаси кексая борган чоғларида...яна шеърга қайтади, дилида борини, хуш-хурсандчилиги, дард-армонларини рубоий, ғазалларга солади, ҳатто дostonларда айтади. Таниқли филологлар, фан докторлари Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Ғайбулла Саломов, Ботирхон Ақром, уруш ва меҳнат фахрийси, тилшунос Анвар Шомаксудовнинг (жойлари жаннатда бўлсин) шеър, китобларини биламиз. Кексайгач шеър, ғазалга “ҳукмини ўтказиб” келаётган судьялар, ҳуқуқшунослар ҳам бор. Бахтиёр Назаров ҳам илк ижодини ўтган асрнинг олтмишинчи йилларида шеър билан бошлагани, “Шарқ юлдузи” журналида “Дақиқа”, “Ҳаёт”, “Шамол”, “Юрагимда йўқ заррача ғам”, “Дунёда ҳар бир нарсанинг”, “Гулдаста” альманахида “Элагин ой ҳам тўлдириб” шеърлари босилгани, назм майдонига яна бир умидли овоз кириб келаётганини эслаймиз. Ўқишни битириб, бир муддат муаллимлик қилиб, кейин илм йўлига кириб келгач матбуотда шеърлари кўринмай қолди. Бахтиёр Аминович билан кўп йиллардан буён танишмиз, тез-тез мулоқот қилиб, сафар-саёҳатларда бўлиб, шахмат суришиб турганмиз. Икки ўқув йили ЎзДЖТУ халқаро журналистика факультетида дарс беришга таклиф қилгандик, вақти зиқ бўлишига қарамай рози бўлганди. Бир гал, мавридини топиб, шеър ёзмай қўйгани боисини сўраганимда, очиқлик, самимийлик билан: “ТошДУ филфагида ўқиб юрган кезларимизда Ғафур Ғулом, Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Саида Зуннунова, Асқад Мухторларнинг энди чиққан бетакрор, гўзал шеърларини мириқиб ўқир, баъзиларини ёд олардим, ҳавас қилардим. Илк машқларимни адабиётга гуриллаб кириб келаётган Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов шеърларига қиёс қилиб кўрдим-да, ўзимга “ёсанг улардай зўр қилиб ёз, бир жойдан тешиб чиқ, бўлмаса тах-

та-ўқловингни йиғиштир” дедим. Диплом ишим, матбуот юзини кўрган айрим мақолаларимдан хабардор бўлишган, илмий ишга лаёқати дуруст деб билишган чоғи, устозларим Озод Шарафидинов, Матёқуб Қўшжонов, Умарали Норматовлар адабиётшунослик, танқидчилик билан астойдил шуғулланишни маслаҳат беришганди”. Кейинроқ ЎзФА Тил ва адабиёт институтига ишга келгач, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Салоҳиддин Мамажонов, Ғайбулла Саломов каби номдор олимлар назарига тушади, бутун куч-ғайратини бадий асарларни ўқиш, уқиш, мағизини чақиш, таҳлил-тадқиқ қилиш, хулоса, умумлашмалар чиқаришга қаратади, йиллар, йўллар оша билими, тафаккур доираси кенгайиб, мақоладан мақолага, китобдан китобга ўсиб, янги-янги марраларни эгаллаб бугун биз билган таниқли олим, ижодкорга айланади.

Б.А.Назаров узоқ йиллар давомида хизмат қилаётган ЎзФА Тил ва адабиёт институти жамоаси 2005 йилда “Фан” нашриётида олим библиографиясига оид 50 саҳифали китобча чиқаришган эди (сўзбоши муаллифи профессор Н.Каримов, масъул муҳаррир профессор Т.Мирзаев, тузувчилар С.Жўраева. Г.Сатторова) ушбу қисқа маълумотномада олим ҳаёти ва фаолиятининг асосий саналари, мақола, тақриз китобларидан 321, муҳаррирлик қилган 71 китоб, тўплам, у ҳақда ёзилган 48 мақола, тақриз, илмий раҳбарлиги ва консультантлигида ёқланган 19 та номзодлик, докторлик диссертациялари, оппонентлик қилган 30 та номзодлик, докторлик ишлари рўйхати келтирилган. Бу рўйхатга кейинги 10 йил ичида ёзган, нашр эттирган мақола, китоблари, етиштирган фан номзодлари, фан докторлари, оппонентлик қилган диссертациялари, муҳаррирлик борасида ишлари қўшиладиган, маълумотнома кенгайтириладиган бўлса, таниқли адабиётшунослик мунаққиднинг салкам ярим асрлик ижод маҳсули нечоғли катта, залворли бўлгани ўз-ўзидан англашилади.

Бахтиёр Назаров шеър ёзишни тўхтатгани билан (бу сўз қанчалик тўғри – айтолмайман) бир умр шеър шайдоси, шеър билимдони, нуктадон тадқиқотчиси бўлиб қолди. Шундай бўлганда “Ғафур Ғулом олами” номли (2004) теран тадқиқотини, бошқа шоирлар ҳақидаги мароқли мақолаларини ярата олармиди. 10 йил муқаддам профессор Абдуғофур Расулов (жойлари жаннатда бўлсин), “ЎзАС” саҳифасида “Балоғат палласи” номли махсус тақриз, мақола билан чиқиб, олим Ғафур Ғулом олами ҳақида ўз гапини, оҳорли сўзини айта олгани, ижодкор руҳига

кириб боргани, шоир кечинмаларини қайта жонлантиргани, гипотетик усул – фаразларига асосланиш, хаёл тизгинини узун ташлаш, психологик таҳлил, ровийлик борасидаги маҳорати, насрда ҳам нозим бўлиб қолгани, “Шум бола” қисса бўлиши борасида халқона дoston ҳам эканлигини алоҳида таъкидлаган эди. Бахтиёр Назаров адабиётнинг ҳамма жанрларида яратилган асарларни таҳлилга тортадиган, ўз сўзи, оҳорли фикрини айтadиган олим. Айни чоғда, кузатишимча, бу икки жанрга, проза ва танқидчиликка кўпроқ эътибор беради, кўпроқ фикр билдиради, ҳам устозлари йўлини давом эттиргани, этираётгани, улар тадқиқотларида алоҳида эътибор берган ижодкорлар Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳорлар ҳақида янги сўз айтишни шараф деб билгани таҳсинга лойиқ. Ўтган аср 60-йиллари иккинчи ярми, 70-йиллар бошларида қилинган “Ўтган кунлар” немис тилида”, “Ойбек мадҳида”, “Ойбек сиймоси”, “Ўтмишимиз кўзгуси” (“Ўтмишдан эртаклар” ҳақида), “Бадий асарда пейзаж”, “Танқид ва масъулият”, “Адабиётшунослик ва танқидчилигимиз янги босқичда” каби мақолалари, кейинчалик янада кенг ва тeран бўлиб, китоб ва дарсликларга кўчди. Адабиётшунослигимизнинг кекса, навқирон вакиллари ижоди ҳақида академик Б.Назаров сўз айтмагани, фикр билдирмагани йўқ деярли (қорақалпоқ адабиётининг Бердақ, Ажиниёз, Т.Қайипбергенов, И.Юсупов каби таниқли номояндалари ижоди ҳақида ҳам ёзган мақолаларини эслаш жоиз). Шу билан бирга, маданий бойликларимиз, маънавий қадриятларимизни жаҳон бадийяти илми-фани билан муқояса қилиш, энг гўзал асарларимизни оламга машхур, дурдона асарлар гази билан ўлчаш йўлидан бораётган олимларимиз сирасидан. Унинг Шекспир, Гёте, Пушкин, Толстой, Чехов, Абай, Махтумқули, Шолохов, Айтматов, Европа, Америка, Осиёнинг айрим таниқли адиб ва олимлари ҳақида алоҳида, шунингдек, миллий адабиётимизга муқояса йўсинидаги мақола, тадқиқотларини эслайлик. 2014 йили “Китоб дунёси” газетасининг салкам икки саҳифасида машхур адиб Одил Ёқубовнинг “Ростгўйнинг ҳаёти” номли ҳикояси эълон қилинди ва дарҳол жамоатчилик эътиборига тушди. Бу ростгўй, мароқли асарга биринчилардан бўлиб эътибор қаратган “КД”да ҳикоя ҳажмича мақола билан чиқиб сиёсий, бадий, лисоний, психологик аспектларда кенг таҳлил-тадқиқ қилган академик Бахтиёр Назаров бўлди.

Тасдиқлаш орқали бевосита тасдиқловчи, инкор этиш орқали билвосита тасдиқловчи адиб, олимлар бор. Бахтиёр Назаров

тасдиқловчи олимлар сирасидан. У танқидчи сифатида бадиий асардан, илмий тадқиқотдан фазилат қидириш, нурли жиҳатларни топиш, истеъдодларни кашф этишни яхши кўради, бирор мақоласида, китобида айрим мунаққидлардай, бирор асарни “уриб”, “эзиб” ташлаб хуморидан чиққанини билмаймиз. Муҳокамаларда қаттиқ танқид қилинган илмий тадқиқотлар, диссертация ҳимояларида сўз олиб, ишни ижобий жиҳатлари кучайтирилиши керак бўлган нуқталари ҳақида тўхталиб, чўчиб турган муаллифни қўллагани, кўнглини кўтарганини кўп кўрганмиз. 2015 йил март ойида Ёзувчилар уюшмасидаги 2014 йилги проза асарлари муҳокамасида мазмундор, дадил маъруза қилган фарғоналик ёш мунаққид Рустам Умрзоқовни минбардан тушиб ўтиб кетаётганида тўхтатиб, қизғин табриклагани, кейин ўз сўзида вилоятларда иқтидорли, билимли ёшлар ўсиб келаётганини алоҳида таъкидлагани гувоҳи бўлдик. Таниқли олим, таржимон, ҳалол, ҳақгўй инсон Асил Рашидов Бахтиёр Назаровни ниҳоятда ҳурмат қилади, тез-тез уйларига суҳбатга, шахматга чорлаб туради. Ўзимдан ҳам бир мисол келтирай. Чингиз Айтматовнинг 75 йиллигига бағишлаб Тошкент, Бишкек, Москва олим, адиблари катта бир китоб тайёрлашаётганини эшитиб, рус тилида “Сайёравий тафаккур адиби” номли салкам икки табоқлик нарса ёзиб, бахташ-таваккал деб, тузувчиларга топширгандим. 2004 йил Москвада нашр этилган 700 бетлик “Ковчег Чингиза Айтматова” деган китобдан мақолам ўрин олганини кўриб беҳад севиhib кетдим, кейин билсам қўлёзмалар билан танишган Чингиз оға, бу публицистика ҳақида экан, деб маъқул топган, изн берган экан. Бестселлер бўлиб кетган китобдан ўринолган мақолам ҳақида, республикамиз сарҳадларидан ташқарида адабиётшунослигимиз ривожини кўрсатувчи асар, деган мазмунда биринчилардан бўлиб, матбуотда илиқ фикрлар билан чиққан таниқли олимлар Бахтиёр Назаров, Санжар Содиқовлар бўлди. Кейинроқ Озод Шарафиддинов, Бойбўта Дўстқораев, Ҳамидулла Болтабоевлар фикрлар билдиришди. Ҳолбуки улардан бирортасига бу ҳақда гапирмаган, илтимос қилмаган эдим. Кутмаганим ҳолда Бахтиёр Аминович “Сардорлардан бири” отлиғ яна бир катта мақола ёзиб икки газетада эълон қилибдилар. Кутсам ҳам бошқалардан, каминани яхши биладиган ҳамкасбларимдан кутган эдим. Яхши иши, сўзи билан яхшилик қилишга доимий шай, оқибатли, олижаноб одамларнинггина қўлидан келади бундай жўмардлик. Гурунгимиз сардори, қадрдон дўстимиз Убайдулла

Розикулов вафот этгач бир овоздан Бахтиёр Назаровни жўрабоши қилиб сайлаганмиз, ўринбосари Умрзоқ Ўлжабоев билан бирга бу ишни анча муддат (иккиси ҳам касал бўлиб қолгунга қадар, илоё безда соғайиб кетишсин) қойилмақом уддалашди.

“Ўзбек адабий танқидчилиги”, “Ҳаётийлик – безавол мезон”, “Ўзбек ва адабий танқидчилиги тарихи”, “Миллатнинг хассос олими”, “Чўли ироқ” ва шу каби китоб, рисоалари, 400 га яқинми, ортиқми илмий, танқидий, публицистик мақолалари, хориждаги чиқишлари, тайёрлаган, оппонентлик қилган шогирларининг аниқ сонини академик Бахтиёр Назаров ўзи ҳам билмаса керак. Олимнинг 70 йиллигига атаб чиқарилган библиографик маълумотномага ёзган барча нарсалари, қилган ишлари кирмаган. 75 йиллиги бағишлаб нашр этилган салмоқли “Эътироф” тўпламида кўп олим, адибларнинг дил изҳорлари нақш этилган.

Эркин Воҳидов таваллудининг 80 йиллигига бағишлаб Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиётида ўтказилган илмий конференцияда муаммоли, мазмундор чиқиш қилганлардан бири Бахтиёр Назаров бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев академикларимиз билан ўтказган суҳбат-мулоқотда Азиз Қаюмов, Бахтиёр Назаровлар ҳам сўзга чиқишиб Фанлар академиясининг мавқеини ошириш, айниқса, тил, адабиётга оид тадқиқотларни кучайтириш ҳақида куйиниб гапирганликлари ёдимизда. “Юртбошимиз сўзларимиз, таклифларимизни диққат-эътибор билан тинглаганликлари, академиклар шаънига яхши гаплар айтгани, уларни моддий, маънавий рағбатлантиришга эътибор бериш лозимлигини таъкидлагани, кўнгилдан яна нималарнидир ўтказгани самарасини кўрдик, академиямиз таркибида Тил, адабиёт ва фольклор институти ташкил этилгани тўғрисида чиқарган қарорини ўқиб бениҳоя суюндик”, деди Бахтиёр Аминович бу тарихий ҳужжат қабул қилинган куннинг эртасидаги суҳбатимизда қувонч-ифтихор билан. - Энди буёғини эшитинг: ўша тарихий мажлисдан кейин махсус хонага кириб бир қоғозга қўл қўйишимизни илтимос қилишди ва ҳар биримизга бир тўрхалта тўла пул беришди, ўн миллион сўмдан ортиқ, аёлимнинг хурсанд бўлганини айтсангиз: “Дадаси, ҳеч шунча пул олиб келганингизни эслайолмайман, маошларингизни ошириб берган Президентимизга минг бор қуллуқ, баракка топсин”. Эътибордан, эътирофдан беҳад руҳланган академик кейинги тўрт йил ичида айниқса фаол бўлди: қатор мақолалар, бир неча китоб эълон қилди, янги фан номзодлари, фан доктор-

лари тайёрлади, Навоий, Самарқаннд, Термиз, Фарғона ва бошқа шаҳар, вилоятлардаги илмий анжуманларда маърузалари билан қатнашди, телевидениеда кўп бор мазмундор, мароқли чиқишлар билан кўринди, бир неча йил давомида ҳамкасблари, мухлислари, ўзи учун номаълум сабабларга кўра зангори экранга таклиф этилмагани ҳиссасини чиқарди. Фидойи олимнинг ижодини кенг, батафсил таҳлил қилиш адабиётшунос, мунаққидлар, адиблар, ёш тадқиқотчилар вазифаси.

Қурдош ҚАҲРАМОНОВ,

*ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
етакчи илмий ходими, филология фанлари доктори*

МИЛЛИЙ ЖОЗИБА ТАЛҚИНИ

Мустақиллик арафалари ва истиқлолнинг дастлабки йилларида ўзбек адабиётшунослигида шўро даври адабиёти намояндалари ижодини қайта баҳолаш бир тамойил сифатида бўй кўрсата бошлади. Бу ҳол айниқса шўро даврида яшаб ижод қилган Ғафур Ғулом ва унинг салафлари ижодини баҳолашда турли хил мураккабликларни вужудга келтира бошлаган, баҳс-мунозараларга асос ярата бошлаган эди. Шу боис давр адабиётшунослиги олдида шўро даври адабиётини бор ҳолича, бўяб бежамай, камчиликларини яширмай, ютуқларини оширмай, холис, тарихийлик тамойиллари асосида баҳолаш вазифаси асосий масалалардан бирига айланди.

Шуни манмунят билан таъкидлаш жоизки, адабиётшуносликнинг илғор намояндалари бу масалага ўзбекона бағрикенглик ва небкинлик билан ёндошди, қайта баҳолашда тарихийлик ва илмийликни уйғун тарзда бирлаштириб, тўғри методологик ёндашувни амалга оширди. Натижада қисқа вақт ичида XX аср ўзбек адабиётининг энг баҳсли ва мураккаб даврида ижод қилган Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжон ва унга замондош бўлган ижодкорлар ижоди ўзининг ҳақиқий баҳосини олди. Бу ижодкорлар ижодини баҳолашда тўғри методологик ёндашувни шакллантиришда академик Бахтиёр Назаровнинг ҳам муносиб

ҳиссаси бор. Буни олимнинг “Ғафур Ғулом олами” номли китоби мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Олим китобда шоир ижодини ҳар томонлама таҳлил қилади. Маълумки, Ғафур Ғулом ўз замондошлари қатори шўро даврининг ғоявий - мафкуравий ҳукмронлиги авж олган бир даврда яшаб ижод қилган эди. Бинобарин, шоир ижодида давр ғоялари ҳам акс этиши табиий бир ҳол эди. Б.Назаров ўз кузатишларида шоир ижодига, хусусан унинг шеъриятига хос бўлган ва замона-созлик мотивлари билан боғланган йўналишни инкор қилмай, бунинг асосий сабабини шоир шахсиятидан эмас, балки шўро сиёсатининг бадий ижод соҳасида олиб борган сиёсати билан боғлиқ, деган хулосани баён этади. Шоир шеъриятидаги умумжаҳоний мотивлар – тинчлик, халқлар дўстлиги, халқаро империализмга қарши кураш мотивлари битилган шеърлар шулар жумласидан эканлигини таҳлиллар билан кўрсатади. Шу боис шоир шеърларидаги сиёсий-мафкуравий, ижтимоий мотивлар етакчилик қилиши таъкидланади.

Бироқ олимнинг маҳорати шундаки, у шоир ижоди фақат ижтимоий-сиёсий мавзулардан иборат эмаслигини, чинакам шеърятга хос инжа туйғулар, миллий, ғоят ўзбекона руҳиятни акс эттирувчи асарлар ҳам шоир ижодини безаб турганлагини таҳлиллар билан асослаб беради. Олим фикрига кўра, шоир шеърларини ичида нурлантириб турган оҳанг миллий жозибатадир.

“Умуман, миллий жозоба Ғафур Ғулом насрини ҳам, назмини ҳам безаб турувчи энг гўзал хусусиятлардан биридир”, деб ёзади бу ҳақда.

Дарҳақиқат, жозоба шеърятнинг, шеърнинг беагаи, миллий жозоба эса ҳам шеърнинг, ҳам миллатнинг ўзлигини бирдек намоён этувчи нозик топилма. Мана шу ҳақиқатни чуқур ҳис этган мунаққид шоирнинг бир туркум шеърларидаги бадий нафосатни, миллий колоритни, инжа туйғуларини маромига етказиб талқин қилади, шоир маҳоратини оширади.

Мунаққид шоир шеърларида бўй кўрсатаётган миллийликни “... қаҳрамон характерининг табиатида, ... фикрлаш йўсинида, ҳис-хаяжонларнинг намоён бўлиш тарзида, халқ образида, урф-одатларнинг ўзига хослигида, анъаналарда, тарихийликда, табиат ва қаҳрамон ҳаракат қилувчи шарт- шароитларда, хатто кийим-кечак ва портрет каби унсурларда намоён бўлади”,¹ деб белгилайди.

¹ Назаров Б. Ғафур Ғулом олами - Т.: 2004. – Б. 21 (Кейинги олинган кўчирмалар саҳифаси қавс ичида кўрсатилган)

Муаллиф шоир шеъриятига хос бўлган миллий жозоба ва колоритни шу тариқа белгилар экан, бир қатор шеърларини таҳлил қилиб шоир маҳоратини очади. Чунончи, Шоирнинг “Чин арафа” шеърдан қуйидаги мисраларини кўчирма қилиб келтилади.

*Шодлик қўшини босди саодат кўчасини,
Гўдаклар жаранглатар ҳайитлик тангасини,
Келинчаклар ахтарар пардоз қутичасини,
Қирқ кокил бўлсин, дейди, қистайди янгасини.*

“Шу тарзда фақат миллий ўзбек шоири Ғафур Ғулом ёзиши мумкин. Шеъринг парчадаги лирик қаҳрамонлар фазилати ўзбек халқининг миллий табиатига хосдир”. (Ўша манба, 21 бет)

Мунаққид кузатишларида миллий руҳ ва жозоба тушунчаси юксак бадиийлик ва эстетик қимматни белгиловчи асосий хусусият, деб баҳоланади. “Агар асар бадиий жозибадан маҳрум бўлса, ҳеч қандай муҳим мавзу, улкан ғоя, доно образ уни муваффақиятсизликдан қутқара олмайди”. (22 бет)

Б.Назаров шу типдаги кузатишлари орқали Ғафур Ғуломнинг бир қатор шеърларини маромига етказиб таҳлил қилади. Шеър моҳиятидаги ғофурона доноликни, фалсафий теранлик ва нафис туйғуларини таҳлиллар билан кўрсатишга ҳаракат қилади.

Китобда шоирнинг “Соғиниш” шеъри алоҳида таҳлилга тортилади. Таъкидлаш жоизки, мазкур шеър шоир ижодини ўрганувчи кўплаб адабиётшунослар томонидан бадиий юксак шеърлардан бири сифатида эътироф этилган. Шеърдаги миллий колорит ҳам, ота образи, унинг руҳий кечинмалари ҳам тадқиқотчилар назаридан четда қолмаган. Б.Назаров мазкур шеърни таҳлил қилар экан, албатта бошқа адабиётшуносларнинг ҳам қарашларини назарда тутган ҳолда, оригинал ёндашувга ҳаракат қилади. Шеърнинг асосий мазмунида умуминсоний ғоя – инсонпарварлик мотиви етакчилик қилишини қайд этади. Мана шу мотив Ғафур Ғулом қаламида ғоят ўзбекона, ғоят миллий руҳда, ҳаётий кечинмалар фонида тасвирланганлигини чиройли таҳлиллар билан асослаб беради. Соғинч туйғуси, отанинг фарзанд қисматидан хавотирланиш туйғуси барчага хос бўлган руҳий ҳолатдир. Шу жиҳатдан шеърда айрим автобиографик ўринлар бўлсада, уни фақат Ғафур Ғулом шахсиятигагина тегишли, деб баҳолаб бўлмайди. Мунаққид фикрича, шеърда ушбу соғинч туйғуси умумлашма моҳият касб етиб, барча оталарга хос бўлган умуминсоний кечинмага айланади. Шеърдаги ота образи ва унинг

бедор туйғулари, Бедилхонлик қилиши, саҳарлаб ўғил экиб кетган боғни кезиши - булар барчаси ғоят миллий, ғоят ўзбеконадир, деган қараш таҳлилнинг асосида ётади. Яъни, оталарнинг соғинч туйғуси миллат танламайди, аммо шеърда тасвирланган ота ҳолати ва унинг хатти-ҳаракатлари миллий колорит билан суғорилгандир.

“Асардаги бош лирик қаҳрамон – Ота шу қадар меҳрпарвар ва миллий табиатли, шу қадар нуроний ва болажонки, шеър ўқилиши давомида у кўз ўнгимизда шундоққина, тирик инсондек гавдаланади. У ўғлининг омон келишига, шунчаки омон эмас, ғолиб ва музаффар келишига, фақат ғолиб ва музаффаргина эмас, қора қошига гард ҳам қўндирмасдан келишига астойдил ишонади. Қаранг, қанчалик меҳр, миллий туйғуларига йўғрилган соғинч ва ишонч балқиб турибди қаҳрамон табиатида”, деб ёзади олим бу ҳақда(23-бет).

Айни пайтда мунаққид шеърда акс этган ва ота хавотирига асос бўлаётган уруш фожиалари, унинг оқибатлари тасвирига ҳам тўхталар экан, агар қаҳрамон руҳиятида шундай ҳадикли ҳолатлар тасвирланмаганда шеърнинг ҳаётийлиги ва бадиийлигига путр етган бўлар эди, деб баҳолайди.

Мунаққид шоир маҳоратини унда фақат ота соғинчи ва хавотирланишнинг акс этишида эмас, балки шеърда катта ҳаётий ва фалсафий умумлашмалар чиқара олганлигида ҳам, деб ҳисоблайди. “Ғафур Ғулом маҳорати асар сўнггида лирик қаҳрамони табиати ва фалсафасидаги ҳаёт абадийлигига, халқ ва миллат давомийлигига, авлодларнинг ворислигига ишора қилади. ота ҳаёлан урушдан ғолиб қайтган фарзандини ҳаёт данагини авайлаб сақлашга, мевалар яратишга ундайди”, (25-бет) деб ёзар экан ўз фикрини шеърнинг охириги қуйидаги тўртлигини келтириш билан мустаҳкамлайди.

Е, ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин,

Ўз боғинг, ўз меванг данагин сақла.

Шу мерос боғингни ўз қўлингга ол,

Менга топширилган меросий ҳақ-ла

Б. Назаров Ғафур Ғулом бадиий олами ҳақида фикрлар экан, унинг шеърларида нафақат даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий муаммолари, айни пайтда “... нозик инсоний туйғуларни куйлаш, инсонни қуршаган табиат ва жамики жонзот дунёсидаги гўзалликни илғаш, ундан завқлани билиш, шу завқ-у шавқдаги бетакрор онларни муҳрлаш ва уларни инсондаги маънавий гў-

залликка уйғунлаштиришга интилишда”, (32-бет) деб билади. Олим шоирнинг “Меҳнат кўклами” шеърининг бошланишидаги қуйидаги мисраларини китобхонлар эътиборига ҳавола қилиб, таҳлиллар орқали ўз фикрини асослайди.

Саъвалар кўк узра сайраб кетдилар,

Толчивиқ қизларга бўлди сочпопук.

Турналар шимолга томон ўтдилар,

Тойчоқлар адрда жуда югурук.

Қўзилар марайди оқшом чоғлари,

Ҳаётга бурканди ер қучоқлари.

Мунаққид ушбу шеърларнинг ҳақиқий жозибаси унинг миллий руҳида, ғафурога талқинларида деб билади. “Саъваларни кимлар мадҳ этмаган-у, турналар ҳақида кимлар шеър ёзмаган, дейсиз? Лекин, қизларга сочпопук бўлган толчивиқлар, бу энди, ўзбек ва унда ёндош ҳаётда, ўзбек шоирининг тафаккурида, миллий удумларининг гўзал онлари ёки манзараларини анор донларидек бир жойда сиқиқ жойлаган ҳолда бир сатрда бера олишдек ғафурога маҳоратда бўлиши мумкин”. (33-бет).

Мунаққид шеърдаги бадиий нафосатни шу тариқа таҳлиллар билан давом эттирар экан, “қўзиларнинг маърашию, улардаги жозиба ҳақида кимлар нималарни ёзмаган, дейсиз”, деган саволни ташлайди. Унинг жавобини шоирнинг ғафурога талқину тасвирдаги жозиба маҳоратидан излайди.

“Лекин, оқшом чоғлар қўзилар маърашидан ернинг қучоқлари ҳаётга бурканиб кетишини, чамаси, дунёда ҳеч ким ёзмаган-ов... Ғафур Ғуломнинг бетакрор илҳомигина бундай қуйлай олади”. (Ўша манба, 33-бет).

Мунаққид Ғафур Ғуломнинг “Олабузоқ” шеърини ҳам худди шу тариқа, шоирона миллий нафосат нуқтаи назаридан талқин этади. Китобхонларга шеърдан кўчирилган каттагина парчани тақдим этар экан, ундаги мисралар қатига жо бўлган гўзалликни ўзига хос, айтиш жоизки, бахтиёрога талқинини амалга оширади. “Юқоридаги шеърни мутолаа қила туриб, “тумшуғига сақич босилгандай” мисрасидан завқланмай бўладими? Янги туғилган бузоқдан сут ҳиди келишини-ку кўпчилик билади, лекин, хиёл ўтмаёқ бузоқчанинг бурни терлаб, нафасидан сут ҳиди келиб туришини бир байтнинг ўзига боғлаб, қофия ҳам “очроқ” эканига қарамай, буни деярли билинтирмай, чанқаган кишига бир қултим сувни роҳатланиб ичиргандай, шундоққина кўнглимизга

жойлаб қўйиши – бу энди, фақат Ғафур Ғуломнинг қўлидан келиши мумкин”. (54-бет).

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Б.Назаров Ғафур Ғулом нафосати оламини ғоят нозиклик билан илғайди ва ҳассос мунаққид сифатида талқинларини китобхонга ҳавола қилади.

Шоира АХМЕДОВА,

*Бухоро давлат университети профессори,
филология фанлари доктори
(Ўзбекистон)*

ТАНҚИДЧИ МАҲОРАТИ ХУСУСИДАГИ ИЗЛАНИШЛАР

Аннотация. Мақолада академик Б.А.Назаровнинг адабий танқид назари-яси тараққиётига қўшган ҳиссаси танқидчи маҳорати ҳақидаги қарашлари асосида ёритилади. Унинг М.Қўшжоновнинг танқидчилик маҳорати хусусидаги мулоҳазаларининг таҳлили ва бугунги танқидчилик учун зарур томонлари ёритилади.

Калит сўзлар: танқидчи маҳорати, услуб, мушоҳада услуби, таҳлил, адабий танқид, композиция.

Адабий танқид фан сифатида шаклланибдики, ёзувчи ва танқидчи маҳорати масаласи асосий мавзулардан бири бўлиб қолмоқда. Бу масала хориж ва рус адабиётшунослигида ХХ асрнинг 50-йилларидан тадқиқ этиб келинмоқда². Айниқса, рус олимлари томонидан танқидчи маҳорати ва услубига бағишланган қатор тадқиқотлар яратилганини³ ҳисобга оладиган бўлсак, ўзбек адабиётшунослигида бу сирадаги изланишларнинг етарли эмаслиги аёнлашади. Шунга қарамай, ХХ асрнинг 20-йилларидан бошлаб ўзбек адабий танқидчилигида маҳорат масаласида тур-

² Veidemann R.Sissejuhatuses kirjanduskritika poestikasse.- 1979.; Kritika-teorija,vesture,prakse.Riga.1975.; Игов С. Поэтика на критиката.Болгария. 1978.; Э.А.Имберт. Современная литературная критика. 1977.; Поляков М.Я. Поэзия критической мысли. М., 1968. Бурсов Б.И. Критика как литература. Л., 1976.; Проблемы теории литературной критики М., 1980. ; Егоров Б. О мастерстве литературной критики.Ленинград.1980.; 2-е изд-е.-Москва.Изд.ство Юрайт, 2019.231 с.; Фролова И.В. мастерство литературного критика. Улан-Удэ. 2010.

³ Бурсов Б.Мастерство Чернышевского-критика.Ленинград. 1956.; Штейнгольд А.М. М.Л.Михайлов –литературный критик. Л.: 1971.; Мастерство Л.А.Аннинского-критика.; Мастерство А.В.Дружинина – критика. Саратов .2006.; Мастерство Жуковского –критика. М. 1980.

лича талқинлар, баҳс ва мунозаралар давом этиб келмоқда. Айниқса, XX асрнинг 60-70-йилларга келиб, адабий танқидда маҳорат учун кураш ўзининг қизғин палласига кирганлиги ҳақида қатор илмий-танқидий кузатишлар мавжуд.

“Таниқли адабиётшунос ва танқидчи, ЎзР ФАсининг академиги Бахтиёр Назаровнинг адабий-танқидий қарашларида бадиий асарнинг тили, услуби, жанридан композициясигача, воқелик ва ҳаётни тасвир этиш тамойилларигача бадиий маҳоратнинг қирралари кенг таҳлил қилинади. Бахтиёр Назаров ўзининг қатор илмий мақолаларида адабий танқидчиликнинг шаклланиши ва тараққиёт тамойилларини кенг талқин ва таҳлил қилиб борди. Айниқса, унинг адабий-танқидий қарашларида услуб ва маҳорат қирраларини белгилайдиган салмоқли мулоҳазалар ва муҳокамалар ўртага ташланган”⁴. Ҳақиқатан ҳам олим ижодида адабий танқиднинг назарий муаммоларини тадқиқ этишга катта эътибор қаратилган.

Бахтиёр Назаров танқидчи маҳорати нима деган саволга жавоб беришни ўз адабий-танқидий ишлари марказига қўяди. У ўзбек адабий танқидчилигида сифат ўзгаришлари рўй бераётганлигини, эндиликда танқид адабий жараёнга фаол таъсир кўрсатишга интилишидан ташқари, танқидчилик маҳоратининг ҳам ўсиб бориши яққол кўзга ташланаётганлигини, адабий танқид шаклларида ранг-баранглик сезилаётганини атрофлича таҳлил қилиб, чуқур илмий хулосаларга келади⁵.

Мунаққид танқидчи маҳорати, услубини аниқлаш борасида ўзига хос кўринишлар эндиликда бўртиб кўринаётганлигини услуб жиҳатидан И.Султонни Ҳ.Ёқубовдан, М.Қўшжоновни О.Шарафиддиновдан, С. Мамажоновни Л.Қаюмовдан, Н. Худойбергановни У.Норматовдан ажратиш қийин эмаслигини, шунинг учун ҳам танқидчи маҳорати ва услубини кенг тадқиқ қилиш долзарб вазифа эканлигини уқтиради. Алоҳида қайд этиш керакки, истеъдодли олим Б.Назаров 20-йиллар адабий танқидчилиги тарихидан бошлаб, шу кунларга қадар кечган адабий-танқидий жараён ҳақида катта илмий-тадқиқот яратиб, унда ўзбек адабий-танқидчилигининг туғилиши ва шаклланиши, ўзига хос тараққиёт йўлини умумлаштиришга интилди.

⁴ Йўлдошев Б. Адабий жараён: танқидчи услуби ва маҳорат муаммолари. Т. Фан. 2002. 77-б.

⁵ Ахмедова Ш., Қахрамонов Қ. Чин олимлик саодати. Тошкент. “Наврўз”. 2015. 36-бет.

Олим М.Қўшжонов ижодида шакл ва мазмун бирлиги, О.Шарафиддинов мақолаларида эстетик таҳлил, Л.Қаюмов ишларида драматургия ва ҳаёт, С.Мамажонов тадқиқотларида поэтик маҳорат масалалари асосий ўринни ишғол этишини таъкидлаб, изчил таҳлил қилиб чиқди.

Б.Назаровнинг 60-70 йиллардаги ижодида адабий жараён ва танқидчи маҳоратига бағишланган тадқиқотлар салмоқлидир. Мунаққид ўз фикр-мулоҳазаларида адабий танқид шаклларидаги ранг-баранглик, таниқли танқидчиларнинг такрорланмас услублари ва ўзига хосликларининг такомиллашув жараёнига алоҳида эътибор берди. И Султон, Ҳ.Ёқубов, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, А.Қаюмов, Н.Худойберганов, У.Норматов, И.Ғафуров, П.Шермуҳаммедов каби танқидчиларнинг маҳорати ва услубларига оид қирраларнинг ўзига хосликларини далиллайди: Танқидчи маҳорати ёзувчи маҳорати сингари жуда кўп масалаларни қамраб олади, - деб уқтиради Б.Назаров. - Мақола ёки тадқиқотнинг тилидан тортиб услубига, жанридан композициясигача, воқелик ва бадиий асарлардаги «сир»ларнинг аниқланишидан унинг талқинидаги пафос ва темпераментгача, ҳаёт билан алоқадорлигидан тортиб бадиий дид ва туйғулар гармонияси, асар баҳонасида ҳаёт ва воқелик, инсон ва келажак ҳақида мустақил мушоҳадаларнинг баён қилинишигача - буларнинг барчасини адабий танқидчи маҳорати қирраларини белгилайдиган хусусиятлар сифатида белгилайди олим. Умуман, ўзбек танқидчилиги тарихий ривожда танқидчилар маҳоратининг тадрижини, ҳар бир мунаққиднинг ўзига хослигини белгилаш ва танқидчилигимиз тарихи ривож ва ҳозирги ҳолатида тутган ўрнини аниқлаш каби масалалар муҳимлигини қатор тадқиқотларида кўрсатиб беради.

Б.Назаров фақат бадиий асарларда намоён бўлувчи санъаткорлар услубига эмас, танқидчиларнинг ўз услуби ҳам адабиётшуносликнинг диққат марказида бўлмоғи лозимлигини уқтиради. Зеро, танқидчилар ёзувчилардан индивидуал ранг-барангликни, ўзига хосликни талаб қиладилар. Лекин шу нарсага ўзларининг тадқиқот ва мақолаларида ҳар доим амал қилавермаслигини, ваҳоланки, индивидуал услуб ва маҳоратдаги ўзига хослик масаласи танқидчи учун ёзувчидан кам бўлмаган даражада муҳим ва зарур эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Б.Назаров танқидчи маҳоратига доир назарий фикрларини таниқли танқидчилар ижодини таҳлил қилиш орқали уларнинг

услуб ва маҳорат қирраларининг ўзига хослигини белгилаш йўли орқали далиллайди. Масалан, М.Қўшжонов танқидга оид фикр-мулоҳазаларида Белинский ва Добролюбовлардан анъана бўлиб қолган классик услубни қўллаштини, академизмдан қочишини, эркин фикрлашга иштиёқи кучлилигини очиб беради. Академик М.Қўшжонов услубига хос қуйидаги хусусиятларга эътибор қаратади:

А) Танқидчи ўз мақолаларида асосий эътиборини таҳлил қилаётган асарларидаги муваффақиятларнинг туб сирларини, шу билан бирга ёзувчи маҳоратининг асрорини ечишга ҳаракат қилиши;

Б) Таҳлил қилаётган асарининг тор доирасида қолиб кетмаслиги, асосий диққатини ҳаётга, ижтимоий воқеликка қаратиши;

В) Асардаги характерлар ва кўтарилган масалаларнинг ҳаққонийлигини, келажагини ҳаёт билан солиштириб ҳукм чиқариши, шу нуқтаи назардан ёзувчининг маҳорати, муваффақияти ва камчилигини белгилаши;

Г) Шунга асосан бадиий асар ва ижтимоий воқеликнинг ўзаро муносабатини аниқлаши, унинг асосий ютуғи ҳаётни, замонни чуқур билиши билан белгиланиши.

М.Қўшжонов ижодининг бошқа ҳамкасбларига ибрат бўларли қатор фазилатларга эга эканлиги, улардан асосийси унинг ёзувчи ва китобхон кетидан эмас, улардан бир оз олдинда юра олиш қобилиятини алоҳида кўрсатади. Танқидчи асардаги бадиий ҳақиқатга жонли амалиёт- воқеликдаги ҳаётий ҳақиқатдан келиб чиқиб баҳо беришга чақариши ва айни вақтда ана шу мушоҳадалар билан ҳаётга таъсир кўрсатишга чорлаши ҳам унинг фазилати деб ҳисоблайди. Олимнинг “Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа” мақоласида бадиий асарда акс этган ҳаёт билан қиёсан текшириб, ёзувчи тасвирлаган нарсаларнинг кўпи ҳаётийликдан маҳрумдир деган хулосага келишини маъқуллайди.

Б.Назаров танқидчи услубидаги хусусиятлардан яна бири ёзувчини (ва ҳатто илм кишисини ҳам) зериктирувчи “қуруқ илмийлик”дан холи эканлиги деб ҳисоблайди. Мақолаларининг завқ билан ўқилишини таъкидлар экан, А.Қаҳҳорнинг китоб завқ билан ўқилиши керак деган фикрини эслатиб, танқидий асарнинг ҳам завқ билан ўқилиши унинг даражасини кўрсатувчи омиллардан биридир деб ҳисоблайдики, XX асрнинг 70-йиллари охирида айтилган бу мулоҳазалар бугунги танқидчилик учун ҳам нақадар зарурлиги яққол сезилмоқда.

Бунинг сабабини у айрим танқидчилар сингари, асарнинг ғояси бундай, композицияси, сюжети, тили ундай ёки мана бундай бўлиши керак эди, деб ёзувчига ақл ўргатиб ўтирмаслиги, шаблон трафаретдан қочишида кўради. "У аслида юқоридаги масалалар хусусида гапираётган бўлса ҳам, асар ҳақидаги фикрларини, хулосаларини таъкидлашдан кўра, ана шу текшираётган асари баҳонасида ўз мушоҳадаларини беришга мойиллик сезади. Унинг тадқиқотлари бадииятнинг маълум бир қонуни асосига қурилади, унда маълум бир тадрижийлик, фикрнинг очилиши бор",-деб ёзади. Бу хусусият М.Қўшжоновнинг А.Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, И.Султон ижодларига бағишланган бир қатор асарларида яққол намоён бўлишини таъкидлаб, "Сатира санъати" мақоласини таҳлил қилади. Танқидчининг аста-секин ўз кузатишлари, мушоҳадалари ичига китобхонни сездирмай олиб кириши, ёзувчининг сатирадаги маҳорат сирларини шу тариқа очиб бериши, кашф этишини яққол кўрсатади.

"Бадиий асарни таҳлил қилиш маҳорати танқидчининг асосий воситаси бўлиб, эътиқодининг хусусияти, истеъдоди, билим даражаси ва бошқаларни ҳисобга олиш унинг ҳаёт билан, тарихни ҳаракатлантирувчи ҳақиқий кучлар билан қанчалик мустаҳкам алоқасига боғлиқ"⁶. Ҳақиқатан ҳам маҳоратни аниқлаш, энг аввало, унинг муҳим нуқталарини тўғри белгилашдан келиб чиқади. Шу сабабдан Б.Назаров санъаткор асарининг ички ўлчови, муסיкийлиги, тасвирдаги меъёри, деталдан сюжет, композиция, характергача; шакл ва мазмун, ғоя ва образдан уларнинг мундарижа, ҳажм ва мақсад бирлигида намоён бўлишигача бўлган кўплаб масалалар эътиқоди, истеъдоди, билим даражаси юқори бўлган М.Қўшжоновнинг диққат марказида туришини кўрсатиб беради.

М.Қўшжонов адабий-танқидий таҳлил қилишнинг барча воситаларига эгаллиги боис адабиётнинг келажаги, ривожланиш истиқболларини белгилашдаги маҳорати юқори эканлиги очиб берилади. Шунинг учун забардаст адибларнинг маҳоратларини гармоник бирликда чуқур текшириш иши танқидчи ва адабиётшунос олим М.Қўшжонов номи билан боғлиқлигини таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам ўзбек адабиётшунослигида М.Қўшжонов маҳоратшунос олим сифатида ном қолдиргани Б.Назаровнинг 70-йиллардаёқ тўғри йўлдан борганини кўрсатади.

⁶ Бурсов Б. Мастерство Чернишевского критика. Ленинград. 1956. С.95.

Бундан ташқари олим адабий танқиднинг турли назарий томонлари, тамойилларини И.Ғафуров, О.Шарафиддинов, В.Зоҳидов ва бошқа бир қанча танқидчиларнинг мақолаларини таҳлил қилиш жараёнида ҳам белгилаб беради. Академик Б.Назаровнинг танқидчи маҳорати ва услубининг ўзига хос қирралари ҳақидаги илмий-назарий кузатишлари адабий танқид назариясини бойитиш билан бир қаторда бугунги ёш мунаққидлар учун ибрат мактаби бўла олиши жиҳатидан ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Абдуҳамид ХОЛМУРОДОВ,

*Навоий давлат педагогика институти
профессори, филология фанлари доктори*

БАДИЙ ТАФАККУРНИНГ ТЕРАН ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Мақолада XX аср ўзбек адабиёти тараққиётида ёрқин из қолдирган атоқли сўз санъаткори Ғ.Ғулом ижодига бугунги кун талаби ва мезонлари билан баҳо беришнинг илмий-назарий аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилинган. Академик Б.Назаровнинг илмий изланишлари назарий қарашлари Ғ.Ғуломнинг ўзбек шеърини ва насрини бойитган асарларининг бадий қиммати ҳақидаги фикрлари, чиқарган хулосалари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Адабий жараён, танқид, тафаккур, мунаққид, модерн, адабиётшунослик, методология, мафкура.

Ўзбек адабиёти мустақиллик йилларида янги тўлқинлар, соф эпиклар, янгича ижодий эркинлик ҳавосидан баҳраманд бўлиб ривожланмоқда. Бугунги адабиётимиз бўйи-басти жаҳон адабиётида кечаётган жараёнлар билан солиштирганда ҳам ўзига хос салмоққа, бадий эстетик тафаккур юксалишига эришганлигини намойиш этади.

Адабий танқид–адабий жараённинг барометри. Адабий жараёнда кечаётган ўзгаришлар, янгиликлар, бадий тафаккурдаги ўзига хос ёндашувлар моҳиятини очиб беришда, уларни англаш, ҳис этиш, тўғри баҳо беришда адабий танқид сув ва ҳаводек зарур. Чунки адабий танқид Д.Қуронов таъкидлаганидек, “ўз олдида ҳозирги адабий жараён муаммоларини ўрганиш, янги пайдо бўлган асарларни(шунингдек, ўтмишда яратилган асарларни ҳам) бугунги кун нуқтаи назаридан ғоявий-бадий таҳ-

лил қилиш ва баҳолашни мақсад қилиб қўяди”⁷. Ўзбек адабий танқидчилигида кейинги йилларда адабий жараёнда кечаётган ўзгариш ва янгиликларга холис баҳо бериш, яратилаётган асарларни илмий-назарий жиҳатдан чуқур таҳлил этиш, танқиднинг адолатли бўлиши, ҳар бир адабий ҳодисага холислик билан ёндашиш тамойили кучаймоқда. Бунда мунаққидларнинг кекса авлод вакиллари, ўрта ва ҳозирги ёш авлод вакиллари ҳам бирдек ҳисса қўшиб келишмоқда. Қозоқбой Йўлдош, Дилмурод Қуроноф, Ҳамидулла Болтабоев, Аҳмад Отабой, Хуршид Дўстмуҳаммад, Улуғбек Ҳамдам, Қурдош Қаҳрамонов, Зухриддин Исомиддинов, Саъдулла Қуроноф сингари олимларнинг ҳозирги дунё адабиётида кечаётган жараёнларнинг миллий адабиётимизга таъсири, воқеликни янгича бадиий талқин этиш, модерн адабиёти хусусиятларининг миллий бадиий тафаккурдаги кўринишлари, сюрреалистик, экзистенциаллик қарашлар моҳиятини очиб беришга қаратилган изланишлари, тажрибалари, илмий ҳулосалари муҳим аҳамият касб этмоқда. Адабий танқид масалаларини илмий-назарий жиҳатдан асослаб беришда, адабиётшуносликнинг ҳозирги кундаги долзарб муаммоларини ёритишда академик Бахтиёр Назаровнинг улкан ҳиссаси борлигини алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. “Ўзбек адабий танқиди тарихи” дарслиги⁸нинг ҳаммуаллифларидан бири, “Ўзбек адабий танқидчилиги методологик асосларининг таркиб топиши ва тараққий этиши” мавзусидаги докторлик диссертацияси муаллифи Б.Назаров умуман, ўзбек адабиётшунослиги ривожига катта ҳисса қўшиб келаётган олимларимиздан. Домланинг адабиётшунос сифатида олиб бораётган илмий ижоди серқирра, сермазмун, кенг қамровли. Мунаққид Қ.Қаҳрамонов “...адабий танқид муаммоларидан ташқари, адабиёт назарияси, XX аср ўзбек адабиёти ва адабий жараён билан боғлиқ масалаларга бағишланган теран тадқиқотлар яратди. ...ўтган асрнинг 80-90-йиллари ...ва мустақилликнинг дастлабки йилларида Фитрат, А.Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжон каби ижодкорлар ижодини баҳолашда, уларнинг ижодий принципларини белгилашда олимнинг муносиб ҳиссаси бор”⁹, дейди.

⁷ Қуроноф Дилмурод, Адабиётшуносликка кириш(Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик), Тошкент, ЎзФА “Фан” нашриёти, 2007 й. Б.15.

⁸ Бахтиёр Назаров ва бошқалар, Ўзбек адабий танқиди тарихи, Дарслик, Тошкент, “Tafakkur qanoti”, 2012 й.

⁹ Қаҳрамонов Қурдош, Адабий жараён ва эстетик талқин, Тошкент, 2014 й. Б.143.

Мустақиллик йилларида янги истиқлол адабиётини яратиш, XX аср ўзбек адабиётида яратилган асарларни янги давр мезонлари билан баҳолаш, бадий-эстетик тафаккур тараққиётида пайдо бўлган ўзгаришлар моҳиятини холислик билан тадқиқ этиш адабиётшунослик олдига муҳим вазифалардан бирига айланди. Хукмрон мафкура тазйиқи остида кўпгина истеъдодли шоир ва ёзувчиларимиз замонасозлик қилишга, қалтис вазиятларда муроса йўлини танлашга мажбур бўлишганлигини эсдан чиқармаслик керак. Мана шундай бирёклама ёндашувларга барҳам беришда олимнинг “Ғафур Ғулом олами” монографияси муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўтган асрнинг 80-йиллари охири ва мустақилликнинг дастлабки йилларида Ғ.Ғулом ва унинг салафлари ижодини тафтиш қилиш кучайиб кетди. Улар ижодида учрайдиган замонасозлик руҳидаги асарларга таянган ҳолда бутун ижодий меросларини йўққа чиқариш, уларнинг адабиётимиз равнақи йўлидаги фидойиликларини унутиш, асарларига ноҳолис баҳо бериш авж олди. Бироқ бу Ғафур Ғуломдек нафақат ўзбек халқи, балки бутун инсониятнинг дарду ташвишини куйлаган, сўз санъатининг сеҳрли кучини ўз асарларида намоён этолган аллома шоир ижодий фаолиятига баҳо беришда адолатсизликка йўл қўйишдан бошқа нарса эмас эди. Монографияда бундай хато қарашларнинг келиб чиқиш сабаблари очиб берилган, ўлмас сўз санъаткори ижодига нисбатан бўлган адолатсизликка барҳам берилган. “...Ғафур Ғулом ўзини оқлашга, кимдандир ҳимоя қилишга муҳтож шоир эмас. Ғафур Ғулом асарлари ўзини, ўз муаллифини ҳимоя қилишга қодир ва бундай асарлар унинг меросида бисёрдир”¹⁰, деб таъкидлайди монография муаллифи.

Бу фикрнинг нақадар тўғрилигини тасдиқлаш учун олим шоир, ёзувчи, публицист, чуқур илмий мушоҳадаларга асосланган мақолалар муаллифи Ғафур Ғуломнинг бутун ижодий фаолияти давомида яратган асарларидан энг характерлилари тўғрисида кенг ва батафсил мулоҳаза юритади, ижодининг ҳар бир даври, ҳар бир палласи тўғрисида матний-қиёсий, таҳлилий-қиёсий усулларда олиб борган кузатувлари ва улар асосида чиқарган хулосаларини тақдим этади. “XX аср ва Ғафур Ғулом”, “Биз билган ва билмаган Ғафур Ғулом”, “Ижоднинг жон томирлари”, “Адабиёт ва тарих билимдони” бўлимлари бизга Ғафур Ғуломни кашф этиб беради. Илмий тадқиқотнинг бутун мағзида Ғафур

¹⁰ Назаров Бахтиёр, Ғафур Ғулом олами, Тошкент, 2004 й. Б.5.

Ғуломни бугунги кун нуқтаи назари билан тушуниш, унинг ижодини ҳар қандай асоссиз қоралашлардан асрашга даъват, улуғ сўз санъаткорининг бадиий-ижодий маҳорати, фавқулудда жозибадор ва ёмбидай сержило поэтик образлар устаси эканлигини далиллаш, бу серқирра ижод меваларидан ҳайратланиш сабабларини изоҳлаш, далиллаб кўрсатиш ётади. Бунинг учун ўзи танлаган ҳар бир асарни мушоҳада кўзгусидан ўтказати. Муайян бир асарда ғоявий-бадиий, эстетик мақсад нима эди, уни очиб бериш учун шоир қандай йўл тутган, асарда ифодаланган бадиий-эстетик мақсаднинг рўёбга чиқишига ҳукмрон мафкура қанчалик таъсир кўрсатган, санъат асари сифатида унинг қиммати, шоир бадиий тафаккури имкониятлари, истеъдод ва иқтидори қай даражада намоён бўлганлигига эътиборни қаратади. Ҳар бир асар таҳлилида олим Ғафур Ғулом ижоди, унинг асарларига шу кун нуқтаи назаридан баҳо беришда ниҳоятда хушёр бўлишни, холисликка қатъий амал қилишни, унинг асарлари тағзаминида яшрин маънолар мавжудлиги ва уларни топа билиш, тўғри баҳолай билиш лозимлигини уқтиради. Чунки Ғулом ўз даврининг фарзанди эди, у ҳам бошқалар сингари жамият аъзоси ва унда ҳукмрон бўлган тузум ичида унинг қоидалари, тартибларига амал қилган ҳолда яшашга мажбур эди. Қалбининг туб-тубида тузумнинг нобоплиги, эркин, озод деб мақталаётган ҳаёт аслида мутеликнинг бир кўриниши эканлигини эътироф этса ҳам, замонасозлик қилишга мажбур бўлганлигини албатта эътиборга олиш лозим. Уни мустабид тузум даврида ҳам халқни эрк, озодликка чорлаган, ҳукмрон мафкура манфаатларига қарши чиққан, уни аёвсиз фош этган ижодкор деб қараш, янги Ғулом яшаш кулгилдир, бу даврда бундай ижодкорнинг бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Чунки ўтган асрнинг дастлабки чорагида эрк, озодлик, миллий уйғониш ғояларини куйлаган, халқни жасорат билан ўз эрки учун курашга чорлаган маърифатпарварлар, шоир ва адиблар, илғор зиёлилар йўқ қилиб юборилди. Ҳатто А.Қодирӣ, Чўлпон, Фитрат сингари миллатимиз виждонига айланган ёзувчи ва шоирлар янги тузумга баъзи асарларида мойилликларини билдирган бўлсалар ҳам оммавий қатағонлардан қутилиб қола олмадилар. Шундай қалтис замонда Ғулом ўз замонасининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ўзгаришларини ҳукмрон мафкура манфаатларига мослаб ёзишга мажбур бўлган. Аммо ана шу мурасасозлик йўлида ёзилган асарларида ҳам юксак даражадаги истеъдод кучи билан улкан ҳаёт ҳақиқатларини

бетимсол поэтик образлар воситасида бера олганлиги билан бугунги кунда ҳам қадрлидир. “Турксиб йўлларида” шеъри ва “Кўкан” достони ҳақида билдирилган фикр буни тасдиқлайди.

Ғ.Ғуломнинг миллий характер яратишдаги маҳорати, миллий ғурур ва ифтихорини баланд пардаларда куйлай олгани илмий жиҳатдан ишонарли, чуқур таҳлил этилган. “Ёз боши” шеъри ҳақида фикр юритилиб, “...бир неча сатрга миллий табиат ва урф-одатни ҳам, миллий сурату сийратни ҳам жо қила” олишига эътиборни қаратади. Бундай шеърлар шоир ижодида жуда кўп ва уларнинг ҳар бири ҳақида истаганча гапириш мумкин. Ана шундай шеърлар мағзига халқ қудратига ишонч, миллат буюклигидан фахрланиш, миллатимизгагина хос хусусиятларни жўшиб куйлаш, миллий қадриятларимизнинг умуминсоний қадриятларга омухталиги, ҳамоҳанглигига урғу бериш Ғ.Ғулом ижодида катта салмоққа эга.

“Ўша қалтис замонларда Ғафур Ғуломнинг Ўзбекистон, ўзбек миллати ҳақида ёзилган шундай шеърлари борки, уни ёзишга қандай журъат этгани-ю, қандай чоп эттира олганига бугун ҳайратланиш мумкин”¹¹, дейди мунаққид. Ана шундай журъат билан ёзилган шеърлардан бири “Шараф қўлёмаси” шеъри эканлигини таъкидлайди. Шеър таҳлили орқали бу асарнинг бадий қимматини, шоир истеъдоди кучини, поэтик образ яратишдаги маҳоратини тушуниб етамиз.

Меҳнат мавзуи шоир шеърларида етакчи мавзулардан бири бўлган. Ватан ва халқни улуғлаш ҳам бутун ижодида асосий ўринни ишғол этади. Бу мавзуларда ёзилган барча шеърларида Ғ.Ғуломга хос фавқулодда топилган ташбеҳлар, поэтик образлар ҳамиша кишини ҳайратда қолдиради, шеър сеҳрига, шеър ҳаяжонига боғлаб қўяди. Ана шу хусусиятлар монографияда чуқур илмий асослаб берилган. Серқирра ижодкор Ғ.Ғуломнинг насрдаги муваффақиятлари, адиб сифатидаги бадий маҳорати, тарихга, мумтоз адабиёт тадқиқотига бағишланган мақолаларининг чуқур илмийлиги, шахс сифатидаги юксак инсоний фазилатлари, оилага, фарзандларга бўлган меҳр-муҳаббати ҳаётий фактлар асосида келтирилганки, булар Ғафур Ғулом шахсини теран англаш, XX аср ўзбек адабиётида чуқур из қолдирган буюк сўз санъаткори ижодига тўғри ва холис баҳо беришда жуда катта аҳамият касб этиши, шубҳасиз. Шоир насрда ҳам баракали ижод қилгани, ўзбек насрига катта ҳисса қўшгани, кулги ҳикоялари,

¹¹ Назаров Бахтиёр, Ғафур Ғулом олами, Тошкент, 2004 й. Б.124..

қиссаларида учрайдиган теша тегмаган иборалар, рассом каби чизилган манзаралар тилимиз равнақига, насримиз ривожига ҳисса бўлиб қўшилгани, унинг ижодий лабораторияси бундан кейин ҳам ижодкорларга улкан тажриба мактаби бўлиб хизмат қилиши мсунаққиднинг ўткир нигоҳи билан асослаб берилган. Масалан, Ғафур Ғулом “Алиқулнинг қарзи” ҳикоясида Алиқулнинг ер билан мулоқоти адабий приёмидан Чингиз Айтматов “Момо ер” қиссида фойдаланганлиги, Тўлғанойнинг ер билан суҳбати Алиқулнинг ерга ўз дардларини тўкишига ўхшашлигини айтади. Бу фикрга тўла қўшилиш мумкин. Чунки адабий таъсир, тажрибаларнинг бир-бирига ўтиб туриши, бир адиб ижодий тажрибасидан бошқа бир адибнинг ижодий фойдаланиши адабиёт тараққиётининг мангу мезонларидан биридир. Шунинг учун мунаққиднинг Ч.Айтматов Ғ.Ғулом ижодий тажрибасидан баҳраманд бўлган деган тахмини ўзини тўла оқлайди.

“Ғафур Ғулом олами” монографияси улкан олим, академик Бахтиёр Назаровнинг ўзбек адабиётшунослигига қўшган яна бир муҳим ҳиссаси сифатида қайд этилишга арзигулик ва у узоқ вақт олиб борилган илмий изланишларнинг маҳсулидир.

Саодат СУЛТОНСАИДОВА,

*ЎзДЖТУ Жаҳон адабиёти кафедрасининг доценти,
филология фанлари номзоди,
Ўзбекистон Халқ таълими аълочиси
(Ўзбекистон)*

ОЛАМНИ ЗАБТ ЭТГАН ОЛИМ

Аннотация. Ушбу мақолада филология фанлари доктори, профессор, академик Бахтиёр Назаровнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти ҳақида қисқача таҳлилий маълумот берилади. Унда академик олимнинг оддий мактаб ўқитувчисидан академиклик даражасигача босиб ўтган машаққатли ижод йўли ва нуфузли давлат ташкилотларидаги самарали меҳнати қизиқарли фактлар билан тақдим этилади.

Калит сўзлар: илмий ишлар, олим, илмий ғоя, мақолалар, монографиялар, диссертациялар, муҳаррирлик ишлари, адабиётшунослик ва танқидчилик.

Шундай инсонлар бўладики, уларнинг ҳаёт йўллари кунгиз, улар ҳаётда фақат бахтли яшаш учун дунёга келган деб

ўйлайсиз. Оллоҳ таоло бошқалар ундай одамларни кўриб, фикр қилсинлар, ибрат олсинлар деб, яратган ва “агар шундай яшасангиз, сиз ҳам бахтиёр бўлишингиз мумкин” дегандек, намуна сифатида кўрсатади ва одамлар эътиборига тақдим этади.

Академик Бахтиёр Назаровнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолиятини кузатсангиз, мингга яқин илмий ишларни қандай қилиб яратган, вақтларини қандай тақсимлаган, шундай катта илмий юкни қандай кўтариб юрган экан, деган фикр келади. Олимларнинг энг юқори даражадаги вакилларида бири Бахтиёр Назаровнинг бутун вужуди жуда ранг-баранг илмий ғояларга лиммо-лим тўлиқ эканки, бу ғоялар амалда ифодалана бошлаши билан, яъни мақолалар, монографиялар, диссертациялар, муҳаррирлик ишлари каби илм намуналарида ўз ифодаларини топар экан, улар камайиш ўрнига булоқ каби янада жўш уриб қайнаганининг гувоҳи бўламиз. Биз олимнинг айрим фаолиятига эътиборимизни қаратмоқчимиз. Хусусан, унинг илмий даражасининг бир қисмини намоён этадиган иккита мавзунини тақдим этмоқчимиз. Бири– филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун 1972 йилда Ойбекнинг адабий-танқидий қарашлари ҳақидаги номзодлик диссертациясини ўз муддатида ҳимоя қилди.¹² Бунда у ёзувчи Ойбек ижодининг барча қирраларини жамоатчиликка намоён қилади. Олимнинг ёзувчи Ойбек ижоди ҳақидаги илмий фикрлари мақолаларининг сарлавҳасидаёқ кўрина бошлайди: унинг у ёки бу ижодкорнинг қайси жиҳатини муҳим деб ҳисоблаш кераклигини таъкидлаётганидан дарак беради. Олимнинг қуйидаги мақолалариёқ буни тасдиқлайди. Ойбек мадҳида; Ойбек сиймоси; Пушкин Ойбек талқинида: бу мавзу бир абадий илҳом; Ойбекнинг эстетик қарашлари; Ойбек эстетик қарашларининг шаклланишига доир; Ойбекнинг унутилган бир мақоласи; Ойбек адабиётнинг халқчиллиги ҳақида; Ойбек-забардаст шоир ва ёзувчи; Бу сеҳрли дунё; Ойбек эстетикасига доир; Ойбекнинг назарий олами.

Агар мақолаларга эътибор қилинса, олим ҳамма мақоласини Ойбек номи билан бошлайди. Демак, ўқувчининг эътиборини ҳар бир мақоласида ёзувчи Ойбек тушунчасига қаратади. Шундай экан, кейинги фикр ёзувчи шахсининг хусусиятлари ҳақидадир. Дастлаб, у ёзувчини мадҳ этишдан, яъни мақтовдан бошлайди,

¹² Назаров Б. Роль Айбека в формировании марксистско-ленинской литературной критики в Узбекистане: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Тошкент, 1971. – 23 с.

демак, уни ром этган жиҳатларни ёритишни жоиз деб ҳисоблайди. Сўнгра Ойбек сиймоси ҳақидаги фикрлар ифодалана бошлайди. “Сиймо” деган тушунча нималарни қамраб олишини кўрса-тади. Ҳар қандай ўқувчи Ойбек сиймосида ва бошқа ёзувчилар тимсолида нималарни ўз тафаккурига олиб кириш кераклиги ўйлайди. Кейинги мақолада Ойбек ўзи машҳур ёзувчи бўлган ҳолатда бошқа машҳур ижодкор ҳақида нима деб ўйлайди деган тасаввур пайдо бўлади. Ана энди Ойбекнинг эстетик қарашлари ҳақида маълумот кетмоқда. Агар эътибор берилса, сарлавҳада мураккаб тушунчалар пайдо бўла бошлади. Бу Бахтиёр Назаровнинг илмий тушунчаси такомиллашиб бораётганидандир. Энди ўқувчи эстетика нима, эстетик қараш қандай бўлади кабиларга диққатини қаратади. Қаранг, бир томондан, олимлар Бахтиёр Назаров талқинидаги Ойбекка хос бўлган эстетик қараш билан танишишга жаҳд қилишса, иккинчи томондан, илм оламига эндигина кирган ёш тадқиқотчига йўл кўрсатилади. Энди Бахтиёр Назаров илмий оламининг иккинчи кутбидаги асарлар билан танишамиз. Бу кутб йўналиши унинг докторлик диссертацияси билан бошланган. У “Ўзбек адабий танқидчилиги методологик принципларининг шаклланиши ва қарор топиши”¹³ деган мавзуда докторлик диссертациясини катта муваффақият билан ёқлади. У ўзбек адабиётшунослиги тарихидаги энг ёш фан доктори бўлди. Мана шу мавзу бўйича; Адабиётшунослик ва танқидчилигимиз янги босқичда; Адабиётшунослигимиз ва танқидчилигимиз янги босқичда, Танқид ва шеърят: доира стол атрофида; Танқидчининг партиявий бурчи; Бадиий асар қалби ва танқидчи дунёси; Танқидчи дунёси; Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи: ғоявийлик, метод, қаҳрамон, ўзбек танқидчилиги ғоявийлик (монография) Ардоқли танқидчи: (О.Шарафиддинов ҳақида), Танқидчи жозибаси; Интернационаллик – танқидий тафаккур кўзгусида; Адабий танқидчилик ҳақида; Танқид маданияти; ҳолислик, дадиллик ва теранлик: (давра суҳбати); Жамиятимиз тараққиёти ва танқидчиликнинг методологик асослари; Ўзбек танқидчилигининг шаклланишида Ғафур Ғуломнинг ўрни; Становление и формирование узбекской советской литературной критики // Мафкуравий кураш ва ўзбек танқидчилиги шу ва бошқа каби ўзбек танқидчилигига бағишланган илмий асарлар

¹³ Назаров Б. Формирование и становление методологических принципов узбекской советской литературной критики: Автореф. дисс... д-ра филол. наук. - Ташкент, 1983. – 45 с.

яратган. Бу мақолалар сарлавҳасида танқид, танқидчилик сўзлари ишлатилган бўлиб, аввало, улар бу мақолаларнинг нима ҳақида эканлигига ишора қилади. Ҳар бир муаммонинг методологик асоси бўлганидек, танқидчиликнинг ҳам методологик асоси бўлади. Бахтиёр Назаров ўзбек адабий танқидчилиги методологик принципларининг шаклланиши ва қарор топиши муаммосини ҳал қилиб берди. Шунини таъкидлаш лозимки, бу муаммо ўша давр адабиёти энг мураккаб жараёни бошдан кечираётган, жуда кўп масалалар йиғилиб қолган ва уларнинг ечими долзарб масалага айланган пайт эди.

Ёш олим то докторлик диссертациясини ҳимоя қилгунча, жуда кўп нуфузли ишларда фаолият юритган. У 1986 йилда Тил ва адабиёт институтига директор этиб тайинланган. Олтойшунослик конференциясининг йиллик мукофоти бўйича комиссияга аъзо бўлиб кирди, У совет туркологлари комитети раисининг ўринбосари, Бутуниттифоқ шарқшунослари уюшмаси ҳайъатининг аъзоси, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг бош муҳаррири, Фитрат ва Чўлпон ижодий меросини ўрганувчи комиссия раиси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси правлениеси аъзоси, шу уюшма қошидаги танқидчилик ва адабиётшунослик кенгаши раиси ва бошқа лавозимларда ҳам хизмат қила бошлади. 1989 йилда Фанлар академиясига мухбир аъзо этиб сайланди. Б.Назаров 1990 йилда Ўзбекистон Президенти Давлат маслаҳатчиси лавозимига кўтарилди. Филология фанлари доктори, профессор Наим Каримовнинг таъбири билан айтганда, “Бу, Б.Назаров ҳаётининг юлдузли йиллари эди”.¹⁴ У Давлат маслаҳатчиси (1990-1994), Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг биринчи ўринбосари (1992-1994), Фанлар академияси Тарих, тил ва адабиёт бўлими академик котибининг ўринбосари (1994-1997), Тил ва адабиёт институти бўлим мудир (1997-1998), ФА Ижтимоий фанлар комплекси раиси ўринбосари, раиси (1998-1999), ЎзФА вице-президенти вазифасини бажарувчи лавозимларида хизмат қилган. Албатта, бу нуфузли ишлар Бахтиёр Назаровнинг шахс сифатида шаклланишига ва такомиллашувига олиб келувчи омиллардан бўлди ва у қандай лавозимда фаолият юритмасин, вазифаларни энг юқори даражада амалга оширди ва унга билдирилган ишончни юксак даражада оқлади. Агар академикнинг илмий ишлар рўйхатига назар ташласак, унинг кенг диапазон-

¹⁴ Каримов Н. Олим бўлиш бахти ва машаққати. \ \ Бахтиёр Аминович Назаров. биобиблиография. – Тошкент, 2015.5-11 -б.

ли олим эканлигининг гувоҳи бўламиз. Айниқса, ҳар бир ўзбек фуқароси кўнглидан ўрин олган миллий тилимиз тақдири, унинг жамиятдаги ўрни ва вазифасига бефарқ бўлмаган бир даврда, қатор мақолаларда таклифлар билан майдонга чиқди. Жумладан, Тил билиш – бойлик; Тил тўғрисидаги қонун лойиҳаси тўғрисида; Тил тўғрисидаги қонун халқ иродасини ифодаласин; Шароит талаби: тил ҳақида мулоҳазалар; Элимиз қадру қувончи – тилимиз; (давра суҳбати) Ўзбек тилига – давлат мақоми; Ўзбекистонда икки тиллик ва кўп тиллик ҳамда уларнинг маданий қурилишдаги роли; Мустақиллик даврида тил ва адабиёт илми каби мақолалар фикримиз далилир.

Ҳақиқий олим ўзига муносиб шогирдларни, яъни издошларни тарбиялаб етиштиради. Масалан, Қ.Қаҳрамонов, И.Ёқубов, Б.Каримовлар “Ўзбек болалар адабиётида реалистик тамойилларнинг ривожланишида адабий танқиднинг роли”, “Отажон Ҳошимнинг адабий-танқидий фаолияти”, “Вадуд Маҳмуднинг 20-йиллар адабий танқидчилигидаги ўрни” каби мавзуларда номзодлик диссертацияларини ёзиб, ҳимоя қилишди. Кўринадик, танқидчиликнинг қирралари кўп бўлиб, олим илмий жамоатчиликнинг эътиборини энди алоҳида ижодкорларнинг ижодини танқидчилик кесимида тадқиқ этишга жалб қилади.

Олим қаерда хизмат қилмасин, илмий ишлардан четда яшамайди; унинг ҳаёлини доим янги илмий ғоялар ва изланишлар банд этади. Бундай яшаш тарзи Б.Назаровга ҳам бегона эмас. Унинг масъул лавозимларда хизмат қилган йилларида ҳам қайноқ илмий фаолият билан самарали шуғулланганини кўриб, одам ҳайратга тушади. 1990 йилда Б.Назаровнинг бевосита иштирокида университет ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун “Ўзбек совет адабиёти тарихи” дарслиги нашр этилган. Б.Назаров шогирдлари ва сафдошлари А.Расулов, Қ.Қаҳрамонов ва Ш.Аҳмедовалар билан ҳамкорлик қилишда давом этиб, 2012 йилда университет ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун “Ўзбек адабий танқиди тарихи” дарслигини яратди. Ўзбек адабиёти ҳақидаги мақолалари эса француз ва словения тилларида босилган. Академик Бахтиёр Назаров ҳақида мўл-кўл ёзилса-да, у ҳақдаги ижобий маълумотлар тугамайди. Олимга соғлиқ, саломатлик, юксак ижодий парвозлар доимий ҳамроҳ бўлсин.

Ғайрат МУРОДОВ,
Бухоро давлат университети профессори,
филология фанлари доктори,
(Ўзбекистон)

БИР МАҚОЛА ТАҲЛИЛИ ЁКИ АБДУЛЛА ҚАҲҲОРГА ЭҲТИРОМ

Аннотация. Мақолада академик Бахтиёр Назаров илмий ижодида мансуб бир тадқиқот таҳлил этилиб, атоқли адабиётшунос шахси, услуги, илмий-эстетик дунёқарашига оид нуқтаи назарлар ёритилган.

Калит сўзлар: эстетик тафаккур, қисса, роман, бадий матн, адабий танқид, романлашув, ҳикоя. эпик жанр.

Таниқли адабиётшунос, замонавий миллий адабиёт ва адабий танқид тадқиқотчиси, академик Бахтиёр Назаровнинг илмий-назарий фаолияти кўп қиррали бўлиб, теран эстетик тафаккур негизида юзага келгани билан алоҳида аҳамиятга молик.

Олим ўзининг илмий ижодида адабий-бадий жараён тарихида ёрқин из қолдирган Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулум сингари атоқли ижодкорлар асарлари тадқиқига жиддий эътибор билан қараб келди, улар яратган асарларнинг чуқур қатламлари бағрига яширинган сирлар моҳиятини очишга ҳаракат қилди. Биз бу мўъжаз ишда бир мақола таҳлили асосида бундай ҳаракат ва интилишларнинг салмоғи ва назарий, маърифий аҳамиятини имкон даражасида кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Адабиётшуноснинг 1985 йилда нашр этилган “Ҳаётийлик – безавол мезон” китоби саккизта мақоладан ташкил топган. Булардан тўртинчиси тўпلام сарлавҳасига ҳамоҳанг ва ўхшаш бўлиб, “Ҳаққонийлик – безавол мезон” деб номланган.

Иш сўз заргари, беназир адиб Абдулла Қаҳҳор ижоди таҳлилига бағишланган. Маълумки, ҳар қандай илмий ёки бадий асар заминида муаллифнинг муайян мақсади туради. Бу мақолани ёзишдан асосий кўзланган муддао атоқли ёзувчи ҳаётининг сўнги босқичида яратилган “Ўтмишдан эртақлар” қиссасини адабиётшунослик илми мезон ҳамда талаблари бўйича ҳаққоний баҳолашдан иборат.

Муаллиф тадқиқотнинг ибтидосидаёқ Абдулла Қаҳҳорнинг “адабиётимиз довруғини жаҳон миқёсига олиб чиққан адиб”¹⁵ эканлигини таъкидлаб унинг “Шоҳи сўзана” комедияси собиқ иттифоқнинг 73 йирик театрида сахнага қўйилиб, томошабинларнинг олқишига сазовор бўлгани, Хитой халқ республикаси ва

¹⁵ Б. Назаров Ҳаётийлик – безавол мезон. тошкент: Ёш гвардия, 1985, 64-бет.

бошқа бир қатор давлатларда намойиш этилганини қайд этиб, бу ижодкор “ўзбек сахна санъати доврўғини халқаро миқёсга олиб чиққан сўз устаси”¹⁶ эканлигини таъкидлайди.

Академик Бахтиёр Назаров шахсига хос устувор аломатлардан бири унинг ҳар қандай шароитда ҳам имкон даражасида ҳақ, адолатли сўзни очиқ-ойдин айтишида кўринади. Бундай хусусият унинг ушбу мақолада миллий драматургиянинг тараққиёти сустиги, унинг “ҳанузгача адабиётимиздаги бошқа жанрлардан орқада қолиб кетаётган соҳа”¹⁷ лиги, “халқаро миқёсга чиққан пьесаларимиз бармоқ билан санарли” эканлиги ҳақидаги куюнчак билан баён этилган фикрларида яққол намоён бўлган. Ҳолбуки ўша (совет) даврда миллий драматургининг “пешво ва отахонлари” саналган ижодкорлар ҳам бор эди. Аммо бугунги кунга келиб улар яратган “шоҳ асарлар”ни ҳеч ким эсламайди ҳам. Бу эса адабиётшуноснинг замонсозлик руҳида яратилган “асар”лар тақдирини олдиндан билгани, аниқ тасаввур қилганини очиқ-ойдин кўрсатиб турибди.

Мақолада Абдулла Қаҳҳорнинг ғоят нодир, жаҳон сўз санъати тарихида феномен ҳодисалардан бири саналган услуби ҳақида гап борар экан, олим бу масалага аввало шакл ва мазмун жиҳатдан ёндашган. Маълумки, кўпинча услубга мазмунга хос ҳодиса сифатида қаралади. Адабиётшуноснинг фикрига кўра, ёзувчининг “ҳар бир сўзни чертиб-чертиб ишлат”иши, бадиий яратмаларининг “ихчам, лўнда, сиқиқ, лекин фикрларга бой”лиги услубининг шаклини кўрсатса, “ҳаётнинг мураккаб, зиддиятли тасвирланганда ҳам уни доим қувноқ, умидли, нурли комик ва юмористик вазиятлар билан тўйинтириш... адиб услубининг”¹⁸ мазмун жиҳатини ташкил этади. Агар эътибор берсак, тадқиқотчи бу ўринда фақат адиб ҳикояларидаги услуб ҳақидагина гапирмаяпти. Балки ҳикояга хос услубнинг қисса, романларда ҳам намоён бўлганини қайд этиб, “Ўтмишдан эртаклар” асарини айнан шу нуқтаи назардан таҳлил қилишга киришади.

Тадқиқот муаллифи “Абдулла Қаҳҳор ижодининг асосий қисми танқидчиликда, адабиётшуносликда анчагина кенг ўрганилган”ига қарамай, “бу асар шу вақтгача атрофлича тадқиқ ва таҳлилдан четга қолиб келган”¹⁹ини таассуф билан қайд этади.

¹⁶ Шу китоб, 65-бет.

¹⁷ Шу китоб, 64-бет.

¹⁸ Шу китоб, 67- 68-бет.

¹⁹ Шу китоб, 68-бет.

Аслида бу эътирофда ёзувчи ижодига бундай лоқайд ва совуққон муносабат сабабига нозик ишора бор.

Маълумки, бу қисса 1965 йилда ёзилган. Адабиётшунос А. Қаҳҳорнинг 1960 йилда яратилган “Автобиография”си билан “Ўтмишдан эртаклар”ни таққослаб, қиссани ёзиш нияти ёзувчида анча олдин пайдо бўлгани, таржимаи ҳол матнининг автобиографик асар яратиш йўлида дастлабки ҳаракат бўлганини аниқ далил ва таҳлил орқали исботлаб, асослаб кўрсатган. Бадиий матнга бундай оригинал – янгича ёндашув салоҳиятли олимнинг тадқиқ теранлигига эришиш учун муттасил излангани ва бадиий манбаларга ижодқорона муносабатда бўлганлигидан далолат беради.

“Ўтмишдан эртаклар”нинг жанри адиб томонидан қисса тарзида қайд этилган ва адабиётшунослик бу асарга айни шу жанр намунаси ёндашиб келган. Мақолада эса “асар повестга қараганда ихчам романга яқинроқ туради” деган фикр ўртага ташланган. Муаллиф “воқеалар кўламининг кенглиги, қамраб олинган ҳодисалар оқими ва ҳаёт ҳақиқатининг чуқурлиги, ... образлар галереясининг бойлиги, ранг-баранг ва индивидуаллиги ва буларнинг ҳаммаси ҳар бири мустақил ҳикоя ҳолатидаги асарларнинг ғоя, тематика, сюжет ва етакчи образлар воситасида ўзаро боғланиб бир бутунликни ташкил қилиши мазкур асарнинг повесть жанри имкониятларига нисбатан мукамалроқ эканлиги асарни повесть жанрига қараганда романга яқинроқ дейишга имкон беради” деган қарашлари орқали ўзи олдинга ташлаган фикрни далиллаб кўрсатган. Адабиётшуносликнинг асарга бундай қараши тасодифий бўлмай, унинг адабий-бадиий жараён ривожини, ундаги сифат ўзгаришларига синчковлик билан муносабатда бўлганини кўрсатиб турибди. Йигирманчи асрга келиб роман бадиий адабиётда мумтоз бир ўринга эга бўлгач, бошқа жанрларга жадаллик билан таъсир кўрсатишга, ўзидаги бир қанча аломат-нишонларини уларга сингдиришга ҳаракат қила бошлади. Мутафаккир М. Бахтиннинг фикрича, бундай таъсир нафақат эпик, шунингдек, лирик, драматик жанр намуналарида ҳам кузатилади. Айниқса, йигирманчи асрнинг иккинчи ярмига келиб адабий жанрларнинг “романлашуви” янада кучайди. Ушбу мақола ёзилган пайтда ўзбек адабиётшунослигига ҳали М. Бахтин таълимотлари кириб келмаган ва эътироф этилмаган эди. Масалага шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, ўзбек олимнинг фикр-қарашлари атоқли мутафаккир мулоҳазалари билан яқин

ва ҳамоҳанглиги ўша давр миллий эстетик тафаккурида янги сифат ўзгаришлари пайдо бўлаётганини кўрсатгани билан аҳамиятли, деб ўйлаймиз.

Тадқиқот муаллифи асардаги услуб муаммосини ўрганар экан, асосий эътиборни “Ўтмишдан эртақлар”даги қаҳрамон ва персонажлар тасвири, тақдири, руҳияти кабиларга қаратганки, бундай йўл ҳам бежиз эмас. Чунки адиб услуби биринчи навбатда асарларида бадиий ифода топган образ, характер қиёфаси, уларнинг хатти-ҳаракати ва руҳий-маънавий олами тасвирида намоён бўлади. Тадқиқотда қиссадаги Бабар, Сарвинисо образлари талқини этилар экан, характер ва шароит муаммосига алоҳида урғу берилган. Шу асосда тасвир этилган инсон ҳаёти, руҳиятига мавжуд воқелик, урф-одатлар, ижтимоий онг даражасининг таъсири очиб, ёритиб берилган.

Мақолада Абдулла Қаҳҳор ижоди билан боғлиқ яна бир жиҳат борки, бунга адабиётшунос ўз муносабатини билдириб ўтишни лозим деб топган. “Ўзбек адабиётшунослигида ва танқидчилигида, - деб ёзилади ишда, - Қаҳҳор ижоди (айниқса. ҳикоялари) устида сўз юритилар экан, уни баъзан А.П. Чехов ижодига шу қадар боғлаб қўядиларки, ҳар икки жумланинг бирида “А. Қаҳҳор бун Чеховдан ўрганган, Қаҳҳор уни Чеховдан ўрганган” деган фикрларга дуч келамиз”. Мақолада айтилганидек: “Тўғри, Қаҳҳор Чеховдан кўп нарсани ўрганган, аммо унинг фақат ўзигина хос хусусияти, ҳеч бир ёзувчиникига ўхшамайдиган индивидуал услуби ва маҳорати ҳам борки, биз, асосан, ана шу фазилатларни ҳам топишга ва очишга алоҳида эътибор бермоғимиз лозим”.²⁰ Муаллиф бу фикрни айтиш билан кифояланиб қолмай, асардан бир неча лавҳа (мардикорликка одамларни олиб кетиш, қизи Сарвинисонинг ўлиmidан кейинги она ҳолати, қишлоқ болаларининг қўриқда мол боқиши тасвирланган ўринлар)ларни таҳлил этиш жараёнида ёзувчи ижодининг миллий асослари, портретдаги тасвир орқали ички-руҳий дунёни мукамал тасвирлаш, “аччиқ ҳақиқатни кулгига фожейиликни комик тасвирга чирмаб бериш Абдулла Қаҳҳор услубига хос бўлган хусусиятлардан биридир”²¹ деган адолатли, илмий мезонларга асосланган хулосага келган.

Методологик аҳамиятга молик бўлган бундай хулоса ва илмий-назарий мушоҳадалар адабиётшунос Бахтиёр Назаровнинг нафақат миллий адабиёт тарихи ва унинг намояндалари ижоди,

²⁰ Шу китоб, 84-бет.

²¹ Шу китоб, 85-бет

шунингдек, жаҳон адабиётшунослигидаги илғор назария ва таълимотларни теран ва атрофлича билишидан далолат беради. Бугунги кунда миллий адабиётшуносликнинг дарғаларидан бири деб эътироф этилган устоз алломанинг ижодий фаолияти, чуқур мантиқ ва ва эстетик тафаккурга асосланган тадқиқотлари биз учун ибрат ва намуна мактабидир. Биз бир қур назардан ўтказган ва бундан ўттиз беш йил олдин ёзилган мазкур мақола ҳам ана шундай фикрга келишимиз учун асос бўла олади.

Исломжон ЁҚУБОВ,

*Низомий номидаги ТДПУ профессори,
филология фанлари доктори
(Ўзбекистон)*

БАХТИЁР НАЗАРОВ ИЛМИЙ УСЛУБИНИНГ АЙРИМ ҚИРРАЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада академик Б.Назаров илмий услубининг айрим муҳим қирраларини ёритиш орқали олим тадқиқотларининг илмий-амалий, методик ва методологик жиҳатдан бақувват ва яшовчан бўлишини таъминлаган факторлар ёритилган.

Калит сўзлар: адабий танқид, эссе, бадиий таҳлил, поэтик талқин, адабий муҳит, лейтмотив, дунёқараш, микротаҳлил, диапазон, психоанализ, адабий асос, метод

Академик Бахтиёр Назаров ҳикоя, қисса, публицистика, эссе, адабий танқид, бадиий таржималардан иборат Раҳимжон Отаев (Отаули)нинг серқирра ижодини салкам ўттиз йил давомида мунтазам кузатиб келаётган олим сифатида “Соҳибдил ўйлар (“Руҳият эҳроми” эссесини ўқиб...)” номли бир босма табоқдан иборат мўжазгина рисоласида²² бу изланишлар меҳварини ташкил қилувчи инсон руҳиятининг бадиий таҳлили масаласига эътибор қаратган.

Таъкидлаш ўринлики, миллий руҳ ва инсоний қадрият талқинларига эътибор қаратилган “Руҳият эҳроми”²³ эсселар туркумини Р.Отаев ўттиз йиллик изланишларининг ўзига хос

²² Назаров Б. Соҳибдил ўйлар (“Руҳият эҳроми” эссесини ўқиб...) – Т.: 2006, 15 б.

²³ Отаев Р. Руҳият эҳроми. Адабиёт жамғармаси нашриёти., – Т.: 2006.

қаймоғи дейиш мумкин. Китобга киритилган эсселар Отаули қадрдон туйғуларининг ифодасидир. Муаллиф уларни бирқадар муболағали тарзда: “мухтасар бешлик-хамса” ёхуд осмонўпар “миср эҳромлари”га қиёслайди.

Б.Назаровнинг мазкур эссе билан боғлиқ таҳлил ва талқинларида авваламбор, икки муҳим ҳолат эътиборимизни тортади. Улардан биринчиси, муттасил кузатувчанлик, хулосаларни амалий тажрибаларга асосланиб баён этиш бўлса, иккинчиси умуман бадий ижод, хусусан эса, турли адабий тур ва жанрларда фаол қалам тебратиб келаётган алоҳида шахс ижодидан қизил ип бўлиб ўтувчи лейтмотивни топиш ва барча фикр-мулоҳазаларни шу ўқилдиз билан чамбарчас боғлиқ тарзда изҳор қилишдир.

Мунаққид шундан кейин арқонни узун ташлаб, адабий танқидчиликда нисбатан кам ўрганилган Отаули (Раҳимжон Отаев) ҳаёт ва ижод йўлига қисқача экскурс қилади. Муҳими, бу чекиниш объектнинг жўн таржимаи ҳоли бўлмай, Р.Отаев адабий-эстетик ва илмий-фалсафий дунёқарашининг шаклланиш ҳамда тадрижий такомил йўлини кўрсатишга хизмат қилади. Таҳлилга тортилаётган эссе “эҳтиёж фарзанди” – ёзувчи-файласуфнинг ҳаётий тажрибалари, бутун умр давомида йиғилиб, шаклланиб, сайқалланиб келган адабий ўйларининг қаймоғи экани ойдиндашади. Б.Назаров таъбири билан айтганда: “... ундаги ҳар бир фикр, ғоя, илмий хулоса, бадий-эстетик қарашнинг ўзига хос ҳужайраларию ўзига хос томир йўллари бор”²⁴лиги таъкидланади. Бу бир жиҳатдан, муаммога қўламли қараш бўлса, иккинчи жиҳатдан, микротаҳлилга интилиш ҳамдир.

Дарҳақиқат, Б.Назаров эссе муаллифини наинки ўзбек адабиёти доирасида кузатади, балки Р.Отаев дунёга кўз очган Шайх Аҳмад Яссавий маскани – Туркистон маъвоси ва покиза ҳаволари, ҳарбий хизматни ўташи, яъни Япония (Находка порти), Россия (Владивостокдан то Волгоградгача) бўлган кенгликларни кезгани, шунингдек мазкур асар ёзилгунгача ўтган чорак асрдан ортиқ давр оралиғидаги шуурий юксалиши – китобга шайдолиги, республикадаги адабий жараённинг қайноқ маркази – Ёзувчилар уюшмасида меҳнат қилиши, улуғ устозлар даврасида камол топиши, уларнинг ижод мактабидан ўрганиб қаламининг чархланиши (адабий муҳити), бадий ижодга масъулияти каби кўплаб ҳаётий асосларни назарда тутиб иш кўради.

²⁴ Назаров Б. Соҳибдил ўйлар (“Руҳият эҳроми” эссесини ўқиб...) – Т.: 2006. – Б.4.

Р.Отаев эътироф этишича, 22 яшарлигида илк илмий, 27 яшар пайтида дастлабки илмий-публицистик мақоласи, 33 ёшга тўлганида биринчи адабий танқидий изланиши, 35 яшарлигида биринчи насрий асари чоп этилган экан. Демак, у носир, таржимон, публицист ва мунаққид сифатида элга танилганида 35 ёшни қоралаб қўйган эди. Таъкидлаш ўринлики, Р.Отаев битган китоблар улар ёзилгач, анча танаффуслардан сўнг нашр этилган.

Бизнингча, бу ҳол биринчидан, муаллиф ўзини илмий ва бадий ижод: фалсафа, эстетика, публицистика, танқидчилик; шеърият, ҳикоячилик, қиссачилик, дostonчилик, таржимонлик; ижтимоий фаолият: журналистлик, муҳаррирлик, ноширлик, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида котиблик сингари турфа жабҳаларга уриши²⁵, иккинчидан ижод жараёнига нисбатан талабчанлиги, учинчидан асарлари ижтимоий-адабий жамоатчилик тамонидан эътироф этилишига сарфланган вақт билан изоҳланади.

Адабиётшунос Б.Назаров: “Раҳимжон табиатида ўзи ихлос қўйган ишга, масалага ижобий маънодаги дарвешона фидойилик, дарвешона содиқлик бор. Унинг кучли жиҳатлари ҳам, кучсиз томонлари ҳам шу нуқтада туташади,”²⁶ деб ёзади. Демак, у Отаули тийнати, инсоний табиатининг ютуқлари билан бирга, бадий ижодга нуқси уриши мумкин бўлган айрим ноқис жиҳатларини ҳам назардан қочирмайди. Чунки сўз юритилаётган эсседа муаллифнинг “ўз қарашларини қайсарлик билан ҳимоя қилиш” натижасида фикрий кемтикларга йўл қўйиш ҳоллари ҳам кузатиладики, Б.Назаров бундай ҳодисанинг асоси ёзувчи феълида,- деган тўғри хулосага келади. Умуман, юқоридаги тарздаги холис ва кенг қамровли мулоҳаза ва мушоҳодалар ўз ҳаётий асослари ишончли экани билан Р.Отаев сув ичган булоқлар ҳамда “Руҳият эҳроми” эссесининг психогенетик, биоадабий асослари ҳақидаги тасаввурларимизни яхлитлаштириш имконини беради. Чунки олим биографик методга (Шарль Огюстен Сент-Бёв) таяниб, эссени Отаулининг ҳаёт йўли, матнда аксланган шахсияти контекстида ўрганади. Рисоладаги асарнинг генезиси: яралишига туртки бўлган омиллар, образлар ва сюжет чизиқлари-

²⁵ А.Орипов Р.Отаевнинг ростгўй, садоқатли ходим ва ўз ишига масъул ташкилотчи эканини назарда тутиб образли тарзда: “уюшманинг доимий мутаваллиси”, деб таърифлаган эди. Қаранг: . Отаули. Сўз санъатидан сабоқлар. Мумтоз сўз. – Т.: 2012. – Б. 262.

²⁶ Назаров Б. Соҳибдил ўйлар (“Руҳият эҳроми” эссесини ўқиб...) – Т.: 2006. – Б.5.

нинг ҳаётий асослари, унда ифодаланган фикр-туйғулар, адабий ўйлар моҳияти, у ҳаракат қилган муҳит ҳақидаги қарашлар эссе таҳлили ва тадқиқи асносида биографик ва психоаналитик методлардан фойдаланишга интилиш кузатилиши ҳақидаги фикримизни тасдиқлайди. Зотан, “Биографик метод адабиётни шундай ўрганиш усулики, бунда ёзувчи биографияси ва шахсиятига бадий ижоднинг асосий белгиловчи моменти тарзида қаралади”²⁷

Бадий асар миллий руҳини унда азалий қадриятлар (имон, инсоф, адолат, ҳалоллик) нинг қандай намоён бўлиши, янада аниқроқ айтганда, уларнинг бадий трансформацияси, шунингдек инсоний кечинма-ҳолатлар таҳлили, график тасвир ва талқиннинг ўзига хос гармониясидан излаш орқали унинг ҳаётий, ҳаққоний ва эстетик таъсирчанлигини инкишоф этиш ҳам академик Б.Назаров илмий услубининг муҳим қирраларидан биридир.

Ниҳоят, алоҳида таъкидлаш лозим бўлган муҳим жиҳат шуки олим, адабий ҳаётда, фикр-туйғу ва унинг поэтик ифодасида намоён бўлувчи янгиланишларнинг барчасини мустақиллик аталмиш улуғ неъматнинг миллат ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маънавий, маърифий-адабий ҳаётига чуқур кириб келиши, бадий ва илмий ижод учун кенг имкониятлар эшигини очиши билан чамбарчас боғлайди.

Юқорида саналган ҳаётий ҳамда адабий-назарий факторларнинг барчаси, академик Б.Назаров қаламига мансуб тадқиқотларнинг илмий-амалий, методик ва методологик жиҳатдан бақувват ва яшовчан бўлишини таъминлашга хизмат қилади.

²⁷ Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 54. Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Каримов Б. Руҳият алифбоси. Ғафур Ғулом номидаги НМИУ. – Т.: 2006. – Б. 166-178.

Дилрабо ҚУВВАТОВА,
Бухоро давлат университети профессори,
филология фанлари доктори,
(Ўзбекистон)

Нафосат ЎРОҚОВА,
Бухоро давлат университети ўқитувчиси,
фалсафа фанлари доктори (PhD)
(Ўзбекистон)

АКАДЕМИК ШОИР ИЖОДИ УЛКАН МУНАҚҚИД НИГОҲИДА

Аннотация. Улкан мунаққид, академик Бахтиёр Назаровнинг ўзбек адабиётшунослигига оид “Ҳаётийлик – безавол мезон”, “Гафур Ғулом олами” сингари салмоқли тадқиқотларида XX аср ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси, ҳозирги адабий жараён ва адабий танқиднинг долзарб масалалари ёритилган. Мақолада шу асарлар таҳлилга тортилиб, олимнинг Ғ.Ғулом ижодига муносабати, бадий олами, танқидчилик фаолиятига доир қимматли қарашлари ўрганилган.

Аннотация. Значительные исследования великого критика, академика Бахтияра Назарова по узбекской литературоведения, такие как «Жизнь – неиссякаемый критерий», «Мир Гафура Гуляма», освещают историю узбекской литературы XX века, литературную теорию, современный литературный процесс и актуальные проблемы литературной критики. В статье анализируются эти работы, и исследуется отношение ученого к творчеству Г.Гуляма, его ценные взгляды на мир искусства, его критическая работа.

Annotation. The great critic, academician Bakhtiyor Nazarov's significant researches on Uzbek literary criticism, such as “Life is an inexhaustible criterion”, “The world of Ghafur Ghulam” cover the history of twentieth-century Uzbek literature, literary theory, current literary process and current issues of literary criticism. The article analyzes these works and examines the scholar's attitude to the work of G.Ghulam, his valuable views on the art world, his critical work.

Калит сўзлар: ўзбек танқидчилиги, мунаққид, бадийлик мезони, сатира, маҳорат қирралари, шакл, мазмун, услуб, индивидуаллик

Ключевые слова: узбекская критика, критика, критерий искусства, сатира, аспекты мастерства, форма, содержание, стиль, индивидуальность.

Key words: Uzbek criticism, critique, criterion of art, satire, aspects of mastery, form, content, style, individuality

XX аср иккинчи ярми ўзбек адабиётшунослиги тараққиёти ўткир мунаққид, академик Бахтиёр Назаров номи билан чамбарчас боғлиқдир. Олим томонидан яратилган салмоқли тадқиқотлар унинг илм оламида ўз айтар сўзи ва индивидуал услубига эга эканлигини кўрсатиб туради.

Айтиш мумкинки, Бахтиёр Назаров адабиётшуносликнинг ўнлаб жанрларида самарали ижод қилди. Булар орасида “Бу

сеҳрли дунё”, “Ҳаётйилик – безавол мезон”, “Олим маданияти”, “Меҳр куйчиси”, “Ғафур Ғулом олами”, “Ўзбек танқидчилиги. Ғоявийлик. Метод. Қаҳрамон” номли ўнга яқин рисола ва монографиялари ўзбек танқидчилиги тадқиқига бағишланганлиги билан эътиборни тортади. Шунингдек, олимнинг қатор тақриз, суҳбат, мақола ва портрет-мақолаларида XX аср ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси, ҳозирги адабий жараённинг долзарб масалалари ёритилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бинобарин, Б.Назаровнинг А.Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор сингари ўзбек адабиётининг улкан намояндалари ижоди ўрганилган асарлари ҳам, А.Орипов, Р.Парфи, Ҳ.Худойбердиева, У.Азим, С.Салимов, М.Кенжабек сингари шоирлар шеърлари таҳлил этилган тадқиқотлари бугун фанимиз саҳифаларини безаб турибди. Бу яратмалар унинг бадиий сўз фасоҳати ва назокатини теран англаган тийран нигоҳли адабиётшунос сиймосини намоён этиб туради. Мулоҳазаларимизни Б.Назаровнинг академик шоир Ғафур Ғуломга бағишланган илмий асарлари мисолида асослашга ҳаракат қиламиз.

Ғафур Ғуломнинг серқирра, тақрорланмас ижодий фаолияти янги ўзбек адабиётининг олтин хазинасини ташкил этади. Шу жиҳатдан олимнинг, айниқса, Ғ.Ғулом ижоди билан боғлиқ изланишлари катта қизиқиш уйғотади. Унинг “Ҳаётйилик – безавол мезон” китоби танқидчилик масалаларига, Ғ.Ғуломнинг илмий танқидий мақолалари тадқиқига бағишланган бўлса, “Ғафур Ғулом олами” китоби академик шоирнинг серқирра ижодини ўзида акс эттириши билан эътиборни тортади.

Бинобарин, “Ҳаётйилик – безавол мезон”да бадиийликнинг ҳаётйилик билан алоқадорликдаги муаммоларини назардан ўтказишга қаратилган муҳим илмий қарашлар акс этган. Китобнинг “Устозлар тажрибаси – маҳорат мактаби” фаслида ўзбек танқидчилигининг шаклланиш даври бўлган ўтган асрнинг 20-30-йиллари назардан ўтказилади. Бу ҳақда олим ёзади: “Ўзбек танқидчилиги 20-30-йилларда ҳозир биз билган маънодаги анъаналарига эга эмас, инқилобгача ҳозир биз билган маънодаги профессионал мунаққидларимиз ҳам йўқ ҳисоби эди. “Мажолис ун-нафоис” типдаги асарлар нечоғлик катта аҳамиятга эга бўлмасин, уларнинг кенг халқ оммаси ва ижодкорларга таъсир доираси анча чекланган, шарқ классик анъаналарига биноан поэтик асарлар доирасида илгари сурилган адабий-танқидий фикрлар ҳозирги маънодаги танқидчилик ўрнини босолмас,

инқилобгача Туркистонда вужудга келган матбуот саҳифаларидаги адабий танқидчилик ҳам эндигина тетапоя босқичда эди”²⁸. Кўринадики, бу даврда ўзбек танқидчилиги адабий ҳодиса сифатида мавжуд бўлган ва шу асосда ушбу термин адабий воқеликка айланган. Айтиш мумкинки, ушбу йилларда яратилган уч турга мансуб асарлар, хусусан, роман ва драмаларга баҳо берилган, улар ҳақида тақриз характеридаги мақолалар ёзилган. Б.Назаров шу жиҳатларни теран таҳлил этган ҳолда ўзбек танқидчилигининг шаклланишига таъсир этган ижтимоий-бадий омилларни очиб беради.

Мазкур қисмдаги яна бир эътиборли жиҳат шундаки, улкан олим илмда кузатилмаган ва эътироф этилмаган Ғ.Ғуломнинг адабий танқидчи сифатидаги фаолиятига назар ташлайди, мунаққидга мунаққиднинг нигоҳи нуқтаи назаридан муносабат билдиради. Зеро, академик шоир ижодида йирик фундаментал тадқиқотлар ва назарий ишлар бўлмаса-да, ўтган асрнинг 20-30-йиллар ўзбек танқидчилиги шаклланиши ва ривожланишидаги ўрни беқиёслигини мисоллар билан далиллайди; адабиётшунос олим ва танқидчи сифатида бўй кўрсатган асосий фазилатлари жанговарлик, ҳозиржавоблик, нуктадонлик, тарғиботчилик, ташвиқотчилик ва тадқиқотчиликнинг ўзаро уйғунлашувида намоён бўлганлигини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, Ғ.Ғуломнинг кичик-кичик мақолаларида даврнинг муҳим масалаларига тийран фалсафий нигоҳ ва олимона фикрлар акс этган. Хусусан, ўтган асрнинг 20-йиллари ўзбек адабиётидаги муҳим муаммолардан бири эскилик сарқитларини фош этишдан иборат бўлган. А.Қодирий ва Ғ.Ғулом каби ижодкорларнинг бу даврда ўткир сатирага янада кўпроқ аҳамият беришлари шу билан изоҳланиши бежизга эмас. Мунаққид бир ўринда: “Бизнинг сатирик асарларимиз маслақдошларимизни кулдириб, “ғайри унсурларга ўлим зарбаси бериши, улар билан қатъий кураш олиб бориш вазифасини гарданига” олиши лозим, деб ёзади у 1928 йилги мақолаларидан бирида. Бу бадий адабиётимизнинг ҳам, танқидчилигимизнинг ҳам шаклланиш даври учун зарур гап эди”²⁹, – деб ёзади. Бу каби мулоҳазалар китобхон кўз олдида Ғ.Ғуломнинг танқидчиликдаги услуб қирраларини намоён этишда ғоят муҳим омил ҳисобланади. Бинобарин, шоир ва адиб сифатида танилган ижодкорнинг ўзбек танқидчилиги-

²⁸ Назаров Б. Ҳаётийлик – безавол мезон. – Тошкент: Ёш гвардия, 1985. – Б. 17.

²⁹ Назаров Б. Ҳаётийлик – безавол мезон. – Тошкент: Ёш гвардия, 1985. – Б. 20.

даги фаолияти борасида маълумотлар кам ва бори ҳам деярли ўрганилмаган эди.

Бундан ташқари, Б.Назаров Ғ.Ғуломнинг биринчилардан бўлиб кинотанқидчиликни бошлаб берганлигини, бошлаганда ҳам, анча теран фикр юритган мунаққидларимиздан бири эканлигини кашф этди: “У 1929 йилда икки фильмга тақриз ёзади. Биринчиси, “Бахтли халқ” фильми, иккинчиси Америка кинематографиясига мансуб “Учувчи бахт” фильмидир”³⁰. Гарчи ушбу тақризларда шўро давридаги қарашлар, мафкуравий ёндашувлар сезилиб турса-да, ўзбек танқидининг шаклланиши, тараққиётини белгилашда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, ўтган асрнинг 20-йиллар охири – 30-йилларнинг бошларида ўзбек поэзиясида баландпарвозлик, қуруқ риторика, тантанаворлик руҳи етакчилик қилганлиги маълум. Китобда давр шеъриятига шу нуқтаи назардан ёндашилган ва Ғ.Ғуломнинг адабий жараёндаги бу каби қусурларни нозик англаб, танқидчиликнинг эътиборини қаратганганлиги асосланган: “Аксар шоирларимиз, – дейди у “Пролетариатнинг ҳар бир ижоди бир илҳом” (1931) номли мўъжазгина мақоласида, – заводларнинг баланд трубалари учига қараб шеърлар ёзадилар, аслида тузумнинг буюклигини, улкан қурилишлар, иншоотларнинг моҳиятини кўкка кўтарилган трубаларнинг учидан эмас, ердаги гигантларнинг, яъни одамларнинг ичидан қидирмоқ керак. 1931 йилда айтилган бу фикр адабиёт учун ҳам, танқидчилик учун ҳам ниҳоятда зарур эди”³¹. Кўринадики, академик шоир поэзиядаги ижтимоийлашув ва сиёсатлашувни оқламайди, балки шеърни “одамларнинг ичидан қидирмоқ” кераклигини айтади. Бу Ғ.Ғуломнинг ҳақиқий шеърга берган баҳоси, аслида.

Дарҳақиқат, 30-йилларда рус адабиётида инсоннинг ўзидан кўра унинг меҳнатини мадҳ этиш, яратган нарсасини куйлаш, бутун эътиборни моддиятга қаратиш тамойили шаклланди ва бу, ўз навбатида, ўзбек адабиётига ҳам таъсирини ўтказмай қолмади. Бадий асарларни кузатадиган бўлсак, бундай анъана истиқлолгача бўлган даврда яратилган кўпгина асарларда кўзга ташланади. Мустақиллик йиллари ва ундан кейин яратилаётган асарларда ҳам шакл, ҳам мазмун янгиланишлари юзага келганлиги кузатилади. . Ижодкорларнинг моҳиятни поэтик идрок

³⁰ Назаров Б. Ҳаётийлик – безавол мезон. – Тошкент: Ёш гвардия, 1985. – Б. 17.

³¹ Назаров Б. Ҳаётийлик – безавол мезон. – Тошкент: Ёш гвардия, 1985. – Б. 22.

этишлари, оламга эстетик идрок этишлари услуб ва индивидуаллик билан боғлиқ туб ўзгаришларни ҳам майдонга чиқарди.

Демак, монографиядаги янгича фикр ва қарашлар Б.Назаровнинг адабий жараёни, ундаги ўзгаришларни илмий-эстетик баҳолай олганлигини кўрсатади. Қолаверса, Ғ.Ғулом ижодининг яна бир муҳим қирраси – танқидчилик фаолияти ёритиб берилганлиги билан ҳам аҳамиятлидир.

Академик Б.Назаров яратмалари орасида “Ғафур Ғулом олами” китоби жуда катта мавқега эга. Бир мақола доирасида бу монографиянинг фазилатларини очиб бериш мушкул, албатта. Шу боис айрим кузатиш қарашлар билан чекланамиз. Таъкидлаш керакки, мазкур тадқиқот адабиётшуносликнинг янги ютуқлари ва ҳаётбахш тамойиллари билан тўйинтирилган. Қолаверса, монография саҳифаларида академик Ғ.Ғуломнинг файласуф шоир, ўткир носир ва ҳажвнавис сифатидаги ёрқин сиймоси, собиқ тузумда яшаб халқ дардини, қалб оғриқларини қалбан ҳис этган ва уларни ўз асарлари қатига рамзий услубда сингдира олган забардаст қалам соҳиби қиёфаси ярақлаб туради.

Монографиянинг дастлабки бобида Ғ.Ғуломнинг ҳаёт йўли ва у яратган автобиографик характердаги асарлар адабиётшуносликдаги биографик ёндашув методи асосида талқин этилган. Айниқса, “Шум бола” ва “Менинг ўғригина болам” асарлари билан боғлиқ янги кузатиш ва қарашлар мулоҳазаларимизни тасдиқлаб туради. Ғ.Ғулом шеърини таҳлил этилган бошқа тадқиқотларда собиқ тузум мадҳ этилган асарлари ҳақида кўп гапирилади. Б.Назаров эса Ғ.Ғулом ҳам Чўлпон ва Фитрат каби эркпарвар ва миллатпарвар шоирларга эргашганлиги, ўтган асрнинг 20-йилларида “Донгли шоирга”, “Олқиш”, “Фалак она”³² сингари шеърлар битганлигини эътироф этади. Айтиш мумкинки, курашчанлик, эрк ва озодлик ғоялари билан суғорилган бу шеърлар ўз даврида чоп этилмаган ва шоир тўпламларига ҳам киритилмаган. Зукко мунаққид шу жиҳатларни ҳам қайд этган ҳолда, биринчилардан бўлиб мазкур асарларни таҳлил этади. Натижада кўз ўнгимизда фақат шўрони, собиқ тузумни мадҳ этган шоир эмас, ўз салафлари изидан бориб, халқ қалбида яшириниб ётган дардларни мардона куйлаган истиқлол ижодкори намоён бўлади. Биламизки, Ғафур Ғулом реалистик ҳикоялар билан бирга ҳажвий асарлар ҳам ёзган. Назаримизда, табиатан кулгига мойил ижодкорнинг “Ҳасан

³² Назаров Б. Ғафур Ғулом олами. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси, 2004. – Б. 68.

Кайфий” ҳикояси адабиётшуносликда ўз муносиб баҳосини олмаган эди. Академик Б.Назаров таҳлилларига таяниб, бу асарни улкан адибнинг феноменал асари дейиш мумкин бўлади. Чунки “вафо қилмовчи умр ниҳоясига бир йил қолар қолмас улуғ адибга бу мавзуга қалам уришга нима мажбур қил” ганлигини³³ ҳикоядаги ҳаётий ва таъсирчан лавҳалар орқали очиб беради. Ғулом халқи қалбидаги оғриқларни, собиқ тузумнинг манфур қиёфасини халқона услубда рамзий тарзда айта олди. Зеро, ҳикоядаги ҳар бир катта кичик деталлар, воқеалар йиллар давомида адиб қалбида яширинган дардлардан сўзлайди. Шундан бўлса керак, олим бу бобни “Биз билган ва билмаган Ғафур Ғулом” деб номлаган.

Юқорида таҳлил этганимиз илмий битиклар академик Бахтиёр Назаров яратган асарларнинг бир қисми, холос. Бу асарларда янги ўзбек адабиётининг ёрқин саҳифалари, қолаверса, файласуф шоир Ғафур Ғулом ижодининг очилмаган қирралари муҳрланган. Бинобарин, забардаст олимнинг яратган ва яратаётган фундаментал изланишларининг қамрови ва кўлами жуда кенг. Шу маънода бугунги тадқиқотчилар олдида ғоят масъулиятли вазифа турибди. У ҳам бўлса, бутун илмий фаолиятини шу юрт маънавияти ва адабиёти равнақи учун бахш этиб келаётган академик Бахтиёр Назаров ҳақида илмий изланишлар олиб боришдир. Шу орқали миллат фидойисининг кўп йиллик илмий-ижодий фаолиятини ёшларга, ўсиб келаётган навқирон авлодга ибрат қилиб кўрсатиш мумкин бўлади.

Бойназар Йўлдошев,

*Қарши давлат университети профессори,
филология фанлари доктори
(Ўзбекистон)*

МУНАҚҚИД ФЕНОМЕНИ ВА ИЖОДИЙ ИНДИВИДУАЛЛИК

Аннотация. Мақолада мунаққид феномени ва ижодий индивидуаллик бора-борадаги маҳорат масалалари, ёзувчилик маҳорати ҳамда танқидчилик фаолиятининг муштарак жиҳатлари, ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчи-

³³ Назаров Б. Ғафур Ғулом олами. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси, 2004. – Б. 92.

лигида ўзига хос эврилиш ва сифат ўзгаришлари борасида фикр-мулоҳазалар юритилган.

Калит сўзлар: мунаққид феномени, ижодий индивидуаллик, ижодий жараён, тарихий-биографик ёндашув, бадий-эстетик олам, танқидчи санъаткор, маҳорат қирралари.

Аннотация. В статье анализируются феномен литературного критика и творческая индивидуальность, мастерство писателя, социальное и научно-эстетическое значение литературных и критических взглядов, а также сочетание авторских навыков и критической деятельности.

Ключевые слова: феномен литературного критика, творческая индивидуальность, творческий процесс, историко-биографический подход, художественно-эстетический мир, грани мастерства.

Ҳақиқий ўтмишимизни чуқур билиш, миллий ифтихор туйғуларини ўстириш, ўзлигимизни янада кенгрок англаш учун адабий жараён ва адабий танқидчилик тарихини тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга. Миллий истиқлол мафкураси ва ҳозирги кунда кечаётган шиддатли ҳаётини ўзгаришлар жараёни ҳам ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги босиб ўтган тарихий йўлга илмий жиҳатдан ҳаққоний баҳо бериш ва уни теран ёритишни тақозо этмоқда ҳамда ҳозирги давр адабиётшунослиги ва адабий танқиди олдида янги вазифалар, қатор маънавий юмушлар кўймоқда.

Бинобарин, собиқ иттифоқ даврида адабиёт, маданият ва санъат соҳасидаги сиёсатбозлик ва мафкурабозлик якка ҳокимлиги адабий танқид сифати, ҳолислиги ва илмийлигига ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказмасдан қолмади. Лекин, коммунистик мафкуранинг адабий ижодга бундай зўравонларча тазйиқидан қатъий назар, 60-70-йилларга келиб адабиётшунослик ва адабий танқид илмида ижобий тамойиллар пайдо бўлди. Бадий адабиёт тарихини илмий жиҳатдан тўғри, ҳолис ёритиш, ҳаққоний баҳолашга интилиш ҳаракати кучайди. Атоқли ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида танқидий-биографик, илмий-биографик, адабий портрет йўналишидаги кўламли тадқиқотлар дунёга келди. Тақриз, адабий обзор, муаммоли мақола, бадиа, хотира-мемуар, тақриз-мактуб, тақриз-баҳс, мақола-суҳбат, мақола-диалог, адабий ўйлар сингари жанр ва шакллар кенг ривожланди. Адабий танқидда психологик, қиёсий, типологик, эстетик, фалсафий ва тарихий таҳлил усули кучайди. Илгари мафкура тазйиқи билан яратилган кўплаб адабий - танқидий ишлар қайта баҳосини олди, ўтмиш меросимизга муносабат ижобий томонга ўзгара бошлади. Бундай ижодий ўзгаришларнинг майдонга келишига, шахсга сиғиниш иллатлари

қораланиб, бироз эркинлик ва демократия шабадалари эса бошлаганлиги муҳим таянч ва туртки бўлиб хизмат қилди. Хуллас, XX асрнинг 60-80-йилларига келиб, ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида ўзига хос эврилиш ва сифат ўзгаришлари пайдо бўлди. Адабий танқид адабий жараёни атрофлича ва ҳаққоний баҳолайдиган, ҳатто олдинга етаклайдиган даражада ўсиб борди. Бу даврда адабий-танқидий асарларни жамоатчилик ўқийдиган ва у билан маълум даражада ҳисоблашадиган бўлиб қолди. Унинг ўзи ҳам ҳар қандай ён беришларга муҳтож эмаслигини намоён этди. 30-50-йиллар адабий танқидчилигига хос найзабозлик, ур-йиқитчилик ва бир томонлама қарашлар деярли йўқолди. Албатта, бу даврларда ҳам партиявийлик ва синфийлик талаби бутун адабий жараёнга ҳам, адабий танқид сифатига ҳам салбий таъсир кўрсатиб турганидан кўз юмиб бўлмайди. Лекин мустабид тузумнинг адабиётшунослик ва адабий танқидчиликка ўтказган салбий таъсиридан қатъий назар, 60-70-йилларга келиб адабий танқидчилик илмида ижобий тамойиллар адабиёт тарихини гўзаллик ва бадий маҳорат қонуниятлари асосида таҳлил қилишга интилиш тамойиллари кучайиб борди.

Кўринадики, 60-80 - йиллар адабиётшунослиги ва танқидчилигидаги етакчи хусусиятлар - танқидчи-санъаткорнинг илмий-ижодий ўзига хослиги ва маҳорат қирралари, ёзувчи-танқидчи маҳорати, холис тадқиқотлар яратишда мавзуга тарихий-биографик ёндашув методи, жаҳон эстетик тафаккури ва маърифатпарвар даҳо адиб ва мунаққидларнинг ўзбек адабий танқидчилигига самарали таъсири каби муҳим масалаларни ҳозирги кун нуқтаи - назаридан алоҳида ўрганиш кечиктириб бўлмайдиган вазифалар ҳисобланади.

Таниқли адабиётшунос олим ва танқидчи Бахтиёр Назаровнинг адабий-танқидий қарашларида ҳам адабий асарнинг тилидан тортиб услубига, жанридан композициясига, воқелик ва бадий асарлардаги «сир»ларнинг аниқланишига бўлган маҳорат қирралари кенг таҳлил қилинади. Бахтиёр Назаров ўзининг қатор илмий тадқиқотларида адабий танқидчиликнинг шаклланиш ва тараққиёт тамойилларини кенг талқин ва таҳлил этади. Айниқса, унинг адабий-танқидий қарашларида услуб ва маҳорат қирраларини белгилайдиган салмоқли тадқиқотлар амалга оширилди.

Умуман, Бахтиёр Назаров танқидчи маҳорати нима? деган саволга ўз адабий-танқидий ишларида марказий ўринни ажратади.

Мунаққид 60-70-йиллар адабий танқидчилигида сифат ўзгаришлари рўй бераётганлигини эндиликда танқид адабий жараёнга фаол таъсир кўрсатишга интилишидан ташқари, танқидчилик маҳоратининг ҳам ўсиб бориши яққол кўзга ташланаётганлигини, адабий танқид шаклларида ранг-баранглик сезилаётганлигини атрофлича таҳлил қилиб, чуқур илмий хулосаларга келади.

Мунаққид танқидчи маҳорати, услубини аниқлаш борасида ўзига хос кўринишлар эндиликда бўртиб кўринаётганлигини, услуб жиҳатидан И.Султонни Ҳ.Ёкубовдан, М.Қўшжоновни О.Шарафиддиновдан, С.Мамажоновни Л.Каюмовдан, Н.Худойбергеновни У.Норматовдан ажратиш қийин эмаслигини, шунинг учун ҳам танқидчи маҳорати ва услубини кенг тадқиқот қилиш муҳим долзарб вазифа эканлигини уқтиради. Шу нарсани ҳам алоҳида қайд этиш керакки, истеъдодли олим Б.Назаров 20-йиллар адабий танқидчилиги тарихидан бошлаб шу кунларгача бўлган адабий-танқидий жараён ҳақида катта илмий-тадқиқот ишларини амалга оширди. Айниқса, унинг «Фан» нашриёти томонидан 1979 йилда нашр этилган «Ўзбек адабий танқидчилиги (ғоявийлик, метод, қаҳрамон)» монографияси муҳим воқеа бўлди. Бахтиёр Назаровнинг мазкур илмий-тадқиқот ишида ўзбек адабий-танқидчилигининг туғилиши ва шаклланишидан тортиб ўзига хос тараққиёт йўллари умумлаштирилади. Ҳамма даврлар адабий танқидчилиги учун ҳам энг асосий муаммо бўлиб келган мунаққид феномени ва ижодий индивидуаллиги, ижодий метод ва қаҳрамон масалалари ҳар томонлама таҳлил қилинади. Б.Назаровнинг 60-70-йилларда ўзбек танқидчилигини баҳолашдаги ёндашувлари, мунаққиднинг санъаткор маҳоратини, бадиий ижодини, тараққиёт тенденцияларини тадқиқот қилиш борасидаги абадий-танқидий қарашлари ҳозирги даврда ҳам ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. Бахтиёр Назаров адабий танқид академизм исканжасидан қутулиш йўлига ўтганлигини, унда бадиий асарлар ҳақида илмий-бадиий усулда фикрлашга, асарни ўқигандан сўнг пайдо бўлган фикрларни адабиётшунослик терминлари билан қалаштириб айтишдан кўра, асарни ўқиш жараёнида туғилиб боровчи туйғуларни чуқур илмий асосларда ифодалашга ва уларни асарнинг асосий ғояси - идеяси билан боғлашга, асардаги ғоянигина эмас, ғоядаги гўзалликни ҳам, инсоннинг сиёсий-ижтимоий фаолиятинигина эмас, шу фаолиятнинг жозибасини ҳам, кураш ва конфликтларнинг қуруқ мақсадларинигина эмас, шу мақсадлар моҳиятидаги гуманистик

пафос ва олийжанобликни ҳам кўрсатишга интилиш жараёни кечаётганлигини, хуллас мунаққид феномени ва ижодий индивидуаллик борасидаги маҳорат масалаларини жуда аниқ далиллаб берган. Бахтиёр Назаров ўзининг илмий-назарий фикрларининг амалий исботини мунаққидлар билан бўлган баҳсларда ҳам изчиллик билан исботлай олди. Мунаққиднинг ўзбек танқидчилигида ўрганилиши, тадқиқот қилиниши лозим бўлган маҳорат, шакл ва мазмун, ўзаро таъсир масалалари, жанрларнинг ўрганилиши тарихи, танқидий ишларнинг адабий жараёнга, ёзувчи маҳоратига таъсири ва йирик адабиётшунос олимлар феномени ва ижодий индивидуаллигини ўрганиш масалаларининг долзарблигини таъкидлайди ва ўзининг илмий-тадқиқот ишларида мазкур муаммоларнинг аксариятини кўтариб чиқади ва уларни илмий тадқиқ асосида ечишга киришади. Масалан, Бахтиёр Назаров 50-йилларнинг ўрталарига келиб, адабий танқидга янги бир авлод келиб қўшилганини, бу авлод вакиллари ижодининг дастлабки босқичларидаёқ ўз овозига, илмий салоҳиятига эга бўла бошлаганлигини қайд этади. Мунаққид М.Қўшжонов ижо-дида шакл ва мазмун бирлиги, О.Шарафиддинов мақолаларида эстетик таҳлил, Л.Қаюмов тадқиқотларида драматургия ва ҳаёт, С.Мамажонов мақолаларида поэтик маҳорат масалалари асосий ўринни ишғол этишини таъкидлаб изчил таҳлил қилади.

Бахтиёр Назаровнинг илмий қарашларида адабий жараён, мунаққид феномени ва ижодий индивидуаллик маҳоратига бағишланган тадқиқотлар салмоқли ўрин тутати. Мунаққид адабий танқид шаклларидаги ранг-барангликни, таниқли танқидчиларнинг такрорланмас услуб ва ўзига хосликларининг такомиллашув жараёнига алоҳида эътибор беради. И.Султон, Ҳ.Ёқубов, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Л.Қаюмов, Н.Худойберганов, У.Норматов, И.Ғафуров, П.Шермухамедов каби таниқли танқидчиларнинг маҳорат ва ижодий индивидуаллигининг ўзига хосликларини далиллайди: “Танқидчи маҳорати ёзувчи маҳорати сингари жуда кўп масалаларни қамраб олади, - деб уқтиради Б.Назаров. - Мақола ёки тадқиқотнинг тилидан тортиб услубига, жанридан композициясига, воқелик ва бадий асарлардаги «сир»ларнинг аниқланишидан унинг талқинидаги пафос ва темпераментгача, ҳаёт билан алоқадорлигидан тортиб бадий дид ва туйғулар гармонияси, асар баҳонасида ҳаёт ва воқелик, инсон ва келажак ҳақида мустақил мушоҳадаларининг баён қилинишигача - буларнинг барчаси адабий танқидчи

маҳорати қирраларини белгилайдиган хусусиятлардир. Умуман, ўзбек танқидчилиги тарихий ривожда танқидчи маҳоратининг тадрижини, ҳар бир мунаққиднинг ўзига хослик услубини белгилаш ва танқидчилигимиз тарихи, ривож ва ҳозирги ҳолатида тутган ўрнини аниқлаш каби масалалар қатор мустақил илмий ишнинг объекти бўла олади»³⁴.

Б.Назаров фақат бадиий асарларда намоён бўлувчи санъаткорлар услубигина эмас, танқидчиларнинг ўз услублари ҳам адабиётшуносликнинг диққат марказида бўлмоғи лозимлигини, танқидчилар ёзувчилардан индивидуал ранг-барангликни, ўзига хосликни талаб қиладилар. Лекин шу нарсага ўзларининг тадқиқот ва мақолаларида доим ҳам амал этавермаслигини, ваҳоланки, ижодий индивидуаллик, услуб ва маҳоратдаги ўзига хослик масалалари танқидчи учун ҳам ёзувчидан кам бўлмаган даражада муҳим ва зарур эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Б.Назаров танқидчи маҳоратига доир назарий фикрларини ҳам таниқли танқидчилар ижодини таҳлил қилиш орқали уларнинг услуб ва маҳорат қирраларининг ўзига хослигини белгилаш йўли орқали далиллайди. Масалан, М.Кўшжонов танқидга оид фикр-мулоҳазаларида Белинский ва Добролюбовлардан анъана бўлиб қолган классик услубни қўллашини, академизмдан қочишини, эркин фикрлашга иштиёқи кучли бўлган ҳолатлари ва фазилатларини далиллайди, ёки И.Ғафуровнинг танқидчилик маҳорати ҳақида фикр юритар экан, энг аввало мунаққиднинг санъаткор поэтикасининг назокатли қирраларини очишини, аналитик усулдаги камолотини, бадиий асар таҳлиliga ўз туйғусини сингдириб юбора олиш каби бўртиб турадиган ўзига хос услубий маҳорат қирраларининг таҳлиliga алоҳида эътибор беради.

Хулоса қилиб таъкидлаш лозимки, академик Бахтиёр Назаров ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигининг кенг қамровли масалаларини жаҳон адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги контекстидаги муҳим масалалар ва ютуқларни умумлаштирган ҳолдаги хулосалари билан бойитилишига муносиб ҳисса қўшди. Шунинг учун ҳам Б.Назаровнинг XIX асрнинг иккинчи ярмидан то айни кунларгача бўлган адабий жараён ва ўзбек адабий танқидчилиги босиб ўтган тараққиёт йўлини чуқур тадқиқ этиш борасидаги илмий-назарий изланишларининг ўрни ниҳоятда салмоқлидир. Айниқса, унинг адабий жараён ва

³⁴ Б.Назаров. Ўзбек танқидчилиги. Т.: Фан. 1977-113 бет.

ёзувчи маҳоратига, ўқувчи бадиий эстетик онгига сезиларли таъсир ўткази оладиган мунаққидлик феномени ўзига хослиги билан алоҳида ажралиб туради.

Умуман, академик Бахтиёр Назаровнинг ёзган илмий тадқиқотларида ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигининг шаклланиши ва ўзига хос тараққиёт йўли кенг умумлаштирилганлиги билан алоҳида аҳамиятга лойиқ.

Зулхумор МИРЗАЕВА,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, филология
фанлари доктори
(Ўзбекистон)*

ТАФАККУР САРҲАДЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада адабиётшунос олим Бахтиёр Назаровнинг мустақилликкача ва ундан кейинги узоқ йиллик илмий-ижодий, универсал доирадаги фаолияти, ўзбек адабий танқидчилиги тадрижидаги ўрни, бадиий –эстетик қарашлари, бадиий асар таҳлилидаги ўзига хос ёндашув принциплари, танқидчи, адабиётшунос, шоир ва педагог сифатидаги фазилатлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: танқидчи, тафаккур, ижод, мафкура, методологик асос, таъмоил, ижтимоий контекст, бадиий-эстетик қараш.

XX аср ўзбек адабиётшунослигининг энг катта даври собиқ шўро тузуми, социализм методи йўриғини изчил амалга оширишга бўлган ҳаракатларнинг авж нуқталарига тўғри келсада, у XX аср ўзбек адабиёти тараққиётида ва ривожда муҳим аҳамият касб этди. Ўзбек адабий танқидининг йирик мактаб сифатида шаклланишида Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Лазиз Қаямов, Тўхта Бобоев, Салоҳиддин Мамажонов, Умарали Норматов, Наим Каримов каби кўплаб салоҳиятли устоз адабиётшунослар қаторида Бахтиёр Назаровнинг ҳам муносиб ўрни бор. Қатор илмий тадқиқот ишлари, монографиялари, бой илмий мушоҳада, оригинал қарашлар акс этган кўплаб мақолалари XX аср миллий адабиётшунослигимизнинг бой илмий меросига айланди.

Ўзининг қутилмаган фикрлари, янги ғоялари, нозик кузатувлари ортидан чиқарган илмий-назарий хулосалари билан ёш-

лигиданоқ Асқад Мухтор, Примқул Қодиров, Шукрулло, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Рауф Парфи каби таниқли ижодкорлар, Иззат Султон, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов каби йирик адабиётшуносларнинг ҳақли эътирофларига сазовор бўлди.

Бахтиёр Назаровнинг мустақилликкача бўлган даврда яратилган “Ўзбек танқидчилиги” (1977), “Ўзбек адабий танқидчилиги: ғоявийлик, метод, қаҳрамон” (1979), “Бу сеҳрли дунё” (1980), “Ҳаётийлик- безавол мезон” (1985) каби китоблари, “Адабий жараённинг долзарб муаммолари” (1984), “Ойбек бадиий маҳорати”, “Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи” (1987), “Ҳамза Ҳакимзода ижоди муаммолари” каби тадқиқотлари ғоявийлик, партиявийлик, синфийлик, пролетарча чекланган интернационализм каби сунъий тарзда қатъийлаштирилган мафкуравий тамойилларнинг авж нуқталарига кўтарилган шароитида вужудга келган бўлсада, улар илмий мушоҳадага, мантиқий асосланган янгича қарашларга эгалиги билан янги босқич ўзбек адабий танқидчилиги тадрижида ўзига хос ўрин тутди. Адабиётшуносларим, фахрий устозларимиздан Иброҳим Ғофуров Б. Назаровнинг адабиёт ва танқид ҳақидаги қарашлари айнан шўро даврида яратилган “Ҳаётийлик-безавол мезон” деган ғоясида тўла мужассамлашганини, буни устознинг кашфиёти сифатида баҳолаб, ижодининг мезон- ўлчов критериясига айланганлигини таъкидлаб ўтган эди.³⁵

Бахтиёр Назаров собиқ иттифоқ давридаги мафкуравий кураш масалаларига бағишланган адабий- публицистик ва илмий- танқидий мақолаларида ҳам тўғри позицияда туриб фикрлашга, ҳар бир хорижлик оппонентининг фикрларидаги субъективликни илмий-мантиқий асосда, аниқ далиллар билан исботлашга ҳаракат қилган, мудом умумий йўналишдан муайян проблематик мақолалар ва тадқиқотлар яратиш сари интилган. Бирор бир мақола, рисола ёки монографияга муносабатда унинг зоҳирий белгиларига эмас, балки муайян фикр қарашнинг пайдо бўлиш сабабларини аниқлашга, улар замирида яшириниб ётган ниятни англаб олишга, шу тариқа уларни озиклантириб турган методологик асосларни топишга алоҳида эътибор берган.

Ўтган асрнинг 80- йилларида ижтимоий ҳаётдаги “қайта куриш ва ошкоралик” каби жараёнлар, жамиятдаги ўзгаришлар Бахтиёр Назаровнинг ҳам бадиий - эстетик тафаккуридаги ян-

³⁵ Ғофуров И. Танқид- онг модуси, қадамма- қадам янгилик. Эътироф. “Тамаддун”, Тошкент, 2018, 151-бет.

гиланишларда, фикрлар инқилобининг аланга олишида ва “кўнглида қолиб кетган, “шўро даври тазйиқлари сабаб айтолмаган ҳақиқатларини юзага чиқаришда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилди. Устоз биринчилар қаторида адабий танқид методологиясини янгилаш, бадий асарни “партиявийлик ва синфийлик эмас, балки, энг аввало умуминсоний қадриятлар, умуминсоний мезонлар” асосида ислоҳ қилиш кераклиги ҳақидаги фикрларни илгари сурди.³⁶ Шўро даври адабиётини қайта баҳолаш билан боғлиқ жараёнларда, Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ғ. Ғулом асарларидаги инкор ва тасдиқ хусусиятлари акс этган баҳс мунозараларда, шўро даврида яратилган, бадий-эстетик, ижтимоий-ғоявий жиҳатдан мукамал асарларни саралаш, шўро танқидчилиги пайтида урилган, қатағон қилинган асарларни архив материаллари асосида қайта кўриб чиқиш ва уларни биографик, ижодий генетик, онтологик, структурал, семиотик, герменевтик таҳлиллар асосида объектив баҳолашда муносиб ҳиссасини кўшди³⁷. Олимнинг янгича, жаҳоний миқёсдаги, қиёслаш, солиштириш имкониятлари воситасидаги таҳлиллари, ўзбек адабиётининг йирик намоёндалари ҳаёти ва ижодини ижтимоий, тарихий ва маданий контекстда, янгича эстетик тамойиллар, янгича концепциялар ва ёндашувлари истиқлол даври адабий танқидчилигининг янги методологик асосларини яратилишда, адабиётшуносликда янгича қарашларнинг пайдо бўлишида, миллий асосдаги профессионал танқидчиликни халқаро миқёсда ривожлантиришда ўзига хос ўринга эга бўлди.

Бахтиёр Назаровнинг адабиётшунос, танқидчи сифатида муайян тадқиқот ишига ёндашувида ўзига хос услуби бор: битта илмий мақола мавзуси доирасида жуда катта муаммоларни таҳлил қилишга ҳаракат қилади; муайян бадий асар таҳлилида мавжуд тамойиллар изидан эргашмайди, асар таҳлиliga оид ҳар қандай мавжуд ғояларга даҳл ҳам қилмайди балки ўз тафаккур олами, дунёқараши, кутилмаган, нозик кузатишлар ҳосиласи ўлароқ янги, ажабтовур тамойилларни кашф қилади; аксар ҳолатларда,

³⁶ Назаров Б. Замон ва адабиёт. Ўқитувчилар газетаси.-Тошкент, 1990. -22, 26, 29 сентябрь; 3, 6 октябрь)

³⁷ Бахтиёр Назаровнинг ўтиш давридаги миллий адабиётшуносликнинг янги методологик асосларини яратиш билан боғлиқ кескин курашлар, мурасиз баҳс-мунозаралардаги фаолияти адабиётшунос олим Қ. Қаҳрамоновнинг “Истиқлол даври ўзбек танқидчилиги” методологиясига бағишланган (Тошкент, 2011) номли докторлик диссертациясида атрофлича ёритилган.

айниқса жадид адабиёти намуналари, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий ижоди таҳлилида асарларнинг прагматик хусусиятига эътибор қаратиб, матнни ижтимоий контекстда ўрганади; муайян асардаги рамзий образлар, дудмаллик категориялари, рамзий ифодаларга таяниб, унинг ёзилган қисмлари асосида ёзилмаганларини яратади; кутилмаган фикрларнинг мантикий асослари шу қадар табиий жонланадики, у ҳар қандай мутахассисни ортидан осонгина эргаштира олади; “танқиднинг мураккаб муаммолари устида ишлаганда танқидчи шахсига ва танқидий тафаккур маданиятига катта аҳамият беради”³⁸.

Бахтиёр Назаров универсал доирада ишлайдиган, жуда кенг диапазонда фаолият олиб борадиган Азалдан юқтирилган истеъдод эгаси, йирик мутахассис. Гўзал инсоний фазилатлар эгаси бўлиши билан катта илмий салоҳият ва жуда нозик кузатишлар соҳибидир. XX аср ўзбек адабиёти вакиллари- Беҳбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Ўткир Ҳошимов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижодидан тортиб замонавий адабиётнинг роман, драма, ҳикоя, шеър, мумтоз адабиёт, болалар адабиёти, қардош халқлар адабиёти, жаҳон адабиётининг айрим намуналари устозга яқиндан таниш. Ғ. Саломов ва Н.Комилов “Таниқли адабиётшунос” номли мақоласида олимнинг таржимашунослик соҳасидаги фаолияти ҳақида ҳам гапириб, Лессингнинг “Лаокоон”, Н.Г. Чернишевскийнинг “Санъатнинг воқеликка эстетик муносабати”, Л.Н.Толстойнинг “Санъат нимадир” номли трактатларидан айрим парчаларни ўзбек тилига ўгирганлиги ҳақида маълумот беради.³⁹

Бахтиёр Назаровнинг шеърятга меҳру муҳаббати, иштиёқи ёзув лаёқати боисми унинг лирик асарлар таҳлилига оид тадқиқотлари яна бир ўзгача услубда намоён бўлади. Домла шоир сўзларидаги ўзгалар илғамаган, илғай ололмаган сирлиликни, ижодкор ҳолатидаги гўзал манзараларни, қалбида, фикрида тебраниб турган муҳим, мураккаб ва зиддиятли фикрларни ўз ҳолича кўра олади. Шоир ҳаётда айта олмаган кўнгил ишини бадий асар орқали билиб олишга интилади. Хусусан, олимнинг Усмон Азим, Хуршид Даврон шеърлари таҳлилига бағишланган “Юрагимнинг манзаралари” номли мақоласида мана шундай

³⁸ G'ofurov I. Tanqid- ong modusi, qadamma- qadam yangilik. E'tirof. “Tamaddun”, Toshkent, 2018, 151- bet.

³⁹ Саломов Ғ., Н.Комилов. Таниқли адабиётшунос. E'tirof. “Tamaddun”, Toshkent, 2018, 38- bet.

янгидан янги, кутилмаган илмий ва ижодий кашфиётларни кузатиш мумкин. Назаримда, устоз учун шеър таҳлили шоир даражасида, балки ундан ҳам юқорида туриб ўзининг ҳикматларини, Нажмиддин Комилов таъбири билан айтганда, энг маҳрам ва малҳам фикрларини юзага чиқаришга имконият яратадиган ижод жараёнига ўхшайди. Чунки устознинг олимлик оламида унинг шоирлиги ҳам яшайди.

Устознинг қуйидаги тўртлиги айнан “Юрагимнинг манзаралари” номли мақоласига ҳамоҳанг жаранглайди:

*Мен асло шеър эмас, ЎЗИМни ёздим,
Юрак қатидаги ЮЗимни ёздим.
Дунёда ўзидан ўзган йўқ, мен ҳам
Атойи насиба, тузимни ёздим.*

(24.09.11).

Бундан роппа-роса 3 йил аввал, 2017 йил Сентябр ойида “Тил ва адабиёт таълими” журналида Мунисжон Ҳакимовнинг Бахтиёр Назаров билан қилган “Ўқитувчи – буюк истеъдоднинг дастлабки ҳимоячиси ва рағбатлантирувчиси” номли суҳбати нашр этилган эди. Суҳбатда бугунги адабий таълимда мавжуд муаммолар, уларнинг ечимига қаратилган фикр ва таклифлар ўрин олган эди. Ҳайратланирлиси, ўша суҳбатда қайд этилган таклифларнинг қанчалик тўғри эканлиги бугун ўз тасдиғини топмоқда. Масалан, мактаб дарсликларининг янги авлодини яратиш масаласида устоз қуйидаги фикрларни айтади: “Дарслик бу – дарснинг энг асосий қуроли...дарсликнинг маълумот бериш хусусиятидан кўра бадииятни очиб бериш жиҳатига эътиборни қаратиш зарур. 10-синф дарслигида эликта эмас, йигирма ёки ўттиз нафар ижодкор ҳаёти ва ижоди ўрганилиб, улар яратган асарларнинг бадиий таҳлилига кўпроқ ўрин бериш лозим. .... Агар бола мактаб, лицей ва коллежда адиб асарларининг хронологик санамасдан унинг бадииятини таҳлил қилган бўлса, бу ўқувчининг кейинги ҳаёт йўлини тўғри танлаш ва тафаккур қилиш қобилиятинининг шаклланилишида сазиларли таъсир кўрсатади. Ана шунда адабиёт ўзининг ҳаёт дарси эканлигини намоён этади⁴⁰.

Бугун адабиёт ўқитиш методикасини янги тараққиёт босқичига олиб чиқиш, дарслик ва дастурларни халқаро стандартларга мос қайта яратиш асосидаги қарашлар: 1) адабиёт дарс-

⁴⁰ Ўқитувчи буюк истеъдоднинг дастлабки ҳимоячиси ва рағбатлантирувчиси / Ўзбек тили ва адабиёти таълими. 2017, № 9.

ликларида ижодкорларни қисқартириш ва кўпроқ бадий асар моҳиятига англовига эътибор қаратиш; 2) адабиёт фан сифатида фақат олийгоҳга кириш учун тест синовларига тайёргарлик кўриш ёхуд ўқувчи тафаккурига занг туширадиган фактологик маълумотларни эслаб қолиш нуқтаи назаридан эмас, балки ўқувчининг ҳаётий эҳтиёжи ўлароқ ўқитилиши, ва уларнинг ҳаётга тайёргарлик кўришида муҳим омил бўлиб хизмат қилиши, адабиёт ўзини ҳаёт дарси сифатида намоён бўлиш зарурлиги; 3) адабиётни кўпроқ прагматик хусусиятига эътибор бериши, бадий асар таҳлилида унинг ўқувчи ҳаёти билан алоқасини таъминлаш, ўқувчининг адабиётни шунчаки фан сифатида эмас балки ҳаётий эҳтиёжи сифатида қарашга асосланган методларни ишлаб чиқиш кабилар устознинг юқоридаги фикрларига ҳамроҳанг – бугунги янги авлод дастур ва дарсликларининг концептуал асосини ташкил қилмоқда.

Демак, шу ўринда айтиш керакки, устознинг илмий, илмий-педагогик жараёнлардаги узоқ йиллик тажрибаси, ҳаёт чиғирқларидан ўтган ва ўзини оқлаган қарашлари муайян масалани олдиндан кўра олиш қобилиятининг шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Атоқли адабиётшунос олим, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси академиги, фан арбоби, эл ардоғидаги инсон, устоз Бахтиёр Назаров адабиётшунослик, адабий танқидчилик, илмий педагогик йўналишларда юз берган ва юз бераётган янгиланишлар, янги ҳодисаларнинг, ҳеч бир муболағасиз, бунёдкорлари қаторида саналмоғи лозим. Зотан, устозга мана шундай Яратган инъоми ила зуҳрланган БАХТ ила НАЗАР, тарихнинг олтин саҳифаларида қолиш саодати АЗАЛДАН ва АВВАЛДАН тақдир қилинган, ҳаммага ҳам насиб этавермайдиган саодатдир.

Исҳоқхон НОСИРОВ,
филология фанлари номзоди, доцент
 (Ўзбекистон)

ЕТУК МУНАҚҚИД

Аннотация. Мақолада улкан мунаққид, академик Бахтиёр Назаровнинг ўзбек адабиётшунослигига оид салмоқли тадқиқотларида XX аср ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси, ҳозирги адабий жараён ва адабий танқиднинг долзарб масалалари ёритилган илмий изланишлари, назарий қарашлари таҳлил этилган.

Аннотация. В статье анализируются исследования великого критика, академика Бахтияра Назарова по истории узбекской литературы XX века, теории литературы, современному литературному процессу и актуальным вопросам литературной критики.

Annotation. The article analyzes the research of the great critic, academician Bakhtiyor Nazarov on the history of Uzbek literature of the twentieth century, literary theory, current literary process and current issues of literary criticism.

Калит сўзлар: Илмий ишлар, олим, илмий ғоя, мақолалар, монографиялар, адабиётшунослик, адабий жараён, методология, адабий анъана, адабий танқид.

Ключевые слова: научные труды, ученый, научная идея, статьи, монографии, литературная критика, литературный процесс, методология, литературная традиция, литературная критика.

Keywords: Scientific works, scholar, scientific idea, articles, monographs, literary criticism, literary process, methodology, literary tradition, literary criticism.

Инсон умри тарих. Унинг ҳар бир сатрида битилган лавҳалар шахс камолоти такомилдан саҳифаланган йиғма жилд ҳисобланади. Умр илм билан йўғрилган даргоҳда нашот топса, гулшан боғи янада тароватли, шукуҳли, ифорли маъно касб этиши табиий. Қалби, жисми маърифат ила безалган ва айни чоғда 75 табарруқ ёшни қаршилаган устоз, меҳрибон инсон, олийжаноб хислатлар соҳиби, ҳожи ҳарамайин Бахтиёр ака Назаров комиллик сари одимлаб, адабиётшунослик илмининг етук билимдони сифатида бадий адабиётда рўй бераётган туб ўзгаришлар жараёнини миллий, умумбашарий мезон-тамойиллар ва миллий колорит нуқтаи назаридан таҳлил этиб, илмий жамоатчиликка тақдим этган рисоалар, мажмуалари баёнида ифодаланган теран илмий-назарий хулосалари ҳамда ҳозирги замон бадий танқидчилик соҳасига қўшилган салмоқли улуши, натижаси билан, айниқса мунаққидлик, нуктадонлик соҳасининг етук, зукко назариётчиларидан бири экани илм аҳлига маълум ва маъруф.

Олимнинг илмий ишлари билан танишган ўқувчи тадқиқотчи томонидан таҳлилга тортилган ҳар бир мавзунинг илмий академизм услубида талқин, таърифга тортилганига гувоҳ бўлади.

Бунинг туб моҳияти, сабаби ва чуқур илдиши бор: Биринчидан Бахтиёр Аминович 75 йиллик самарали ҳаётининг мазмунли 40 йилдан ортиқроғини ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ таркибида биринчилар сафида ташкил топган энг нуфузли тарихи бой, мартабали юксак илмий тадқиқот институтилардан бири саналмиш Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида (Ҳозирги Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти) дастлаб аспирант, кейинчалик илмий ходим, катта илмий ходим, етакчи илмий ходим, бўлим бошлиғи, институт раҳбари лавозими ва вазифаларида хизмат қилган бўлса, иккинчидан, бевосита илм толибининг илм йўлида чеккан машаққатли меҳнати, тинимсиз изланишларини шарафланиши натижаси ўлароқ ЎзФАнинг ҳақиқий аъзоси - олий унвонга сазовор бўлиши эса илм қадрини қадрланиши ва унинг шарофатли самараси деб ҳисоблаш лозим. Бу ўринда ҳазрат Алишер Навоий ҳазратларининг ҳикматларини хотирлаш бунинг далили ва исботи:

Умрни зойеъ этма, меҳнат қил,

Меҳнатни саодатнинг калиди бил.

Учинчидан, Шарқ уйғониш даврида бир неча шаҳарларда “Байтул-ҳикма” номи билан машҳур бўлган илм ўчоқлари тарихдан маълум. Табаррук Тил ва адабиёт институтини ҳам айнан ўша “Байтул-ҳикма”ларга қиёс этиш мумкин, чунки бу мўътабар даргоҳ Ўзбекистон ФАнинг солномасида илмий марказ сифатида салкам 80 йиллик улуғвор фаолияти давомида ўзбек тилшунослик ва адабиётшунослик илмида етишиб чиққан етук олимларининг деярли катта қисмини тарбиялашда, камол топишида ўзбек тили ва адабиётининг илмий-назарий асосини яратишда ҳамда амалиётда тадбиғ этишда ўзининг фундаментал тадқиқотлари билан юксак мақомга сазавор институт саналади. Жумладан, йиллар давомида институт илмий лабораториясида минглаб фан номзодлари, фан докторларини етишиб чиқиши ва уларни бевосита Ватанимиз илмий салоҳиятининг ривожига, халқимизнинг маърифий билим, маънавий савиясини юксалишида қўшган улушлари ҳисобсиз ва таҳсинга муносиб.

Бахтиёр Назаров шу улуғ даргоҳда фаолият олиб борган забардаст, тенгсиз фозил алломаларнинг бевосита шогирди ва издоши. Улар билан кўп йиллар елкама-елка бир бўлимда, жамоада илмий тадқиқот ишларини амалга оширишда иштирок этди ва бўлғуси олим сифатида бу илм даргоҳида таълим олди, улғайди, камол топди, устозлик даражасига эришди. Алишер Навоий

ҳазратлари илм силкига кирган илм толибларига қарата битган бу қитъа олимнинг ҳаёти билан муқояса этилса, ҳақиқатга йўл очилади:

*Эй қўнғул, тан тахтасин бу қаъри йўқ гирдобдин,
Истасанг соҳилга чекмак, балки, бу иш осон эмас.
Пиру истеъдоду тавфиқ ўлмаса бўлмас бу иш,
Кимдурурким, бағри бу ҳасратдин онинг қон эмас.*

Бахтиёр ака ўз жисмини “қаъри йўқ гирдобдин” соҳилга олиб чиқишга муяссар бўлишига баркамол пиру устозларнинг ирфоний таълими самараси деб англашилса, “тан тахтаси”ни маърифат боргоҳидан зийнат ва оройиш топиши эса балоғат, фасоҳат комиллари коргоҳи ганжинасидан дур теришини айна ғаввоснинг машаққатли меҳнати натижасига ўхшатиш мумкин. Қитъада акс этган ирфоний руҳ барча замонлар толиби илмлари учун маърифат намунаси, шунингдек солиқларга қарата чақириқ шубҳасиз. Тўртинчидан, олимнинг бадий адабиёт таҳлили бўйича матбуот саҳифаларида чоп этган мақолалари, рисола ва асарларида ифодаланган илмий-назарий қарашлар, хулосалар адабиётшунослик фанининг ривожини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Чунки, Бахтиёр Аминовичнинг сермахсул ижодининг мундарижаси бизнингча, оддий тадқиқотлар натижаси бўлмай, аксинча истеъдод соҳибларига берилган илоҳий фазилатларнинг соҳибларига ато қилинган неъматлар натижасидир.

Бахтиёр Аминович мўътабар ёзувчимиз Ойбек домла ижоди бўйича томонидан амалга оширган таҳлилий рисоалар, мақолалар мунаққид илмий тадқиқот объектининг асосий йўналиши ҳисобланади ва биз бу ўринда мисол тариқасида Алишер Навоий “Мажолисун нафоис”да Абдурахмон Жомий устозлари ҳақида “...кутубларининг отин битилса, бу авроқтин ошар ва мусаннафотлари дурлари зикрин қилинса, гардун баҳри андин тошар...” деб маълумот беради. Воқеан Ойбек домланинг бадий адабиётда тутган мавқесини таъриф ва тавсиф этишда бу табаррук лутф пок руҳлардан томонидан ижозат бўлса, Ойбек домла ижодига холисан ташбиҳ-баҳо деб қабул бўлишини истардик.

лимнинг адабиётимиз илмий ривожини ва даражасига сермазмун, бетакрор ижодлари билан бадий тафаккур оламига улкан ҳисса қўшган шоир ва ёзувчиларимиз мероси таҳлилга бағишланган қатор тадқиқотлар баёнида адибларимиз қўллаган ба-

дий воситаларнинг ўзига хос жиҳатлари атрофлича таҳлил ва тавсифга тортилиши ҳам диққатга сазавор.

Хусусан, шеърят ўта мураккаб руҳий жумбоқ. Унинг шарҳига қўл урган шорех таъб аҳлидан ва комил сифат билан балоғат, фасоҳат илмидан зийнатланган бўлиши даркор. Демак, унинг қаламидан тавсифланмиш воқелик талқини шоир ҳислари билан ҳамоҳанг, ҳамроз, ҳамрой, майхонасида журакаш ва ниҳоят шоир сатрлари ғарқасида сузиши, тебраниши, тўлғаниши шарт. Билаёкс таҳлил ишончсиз, сунъий, ғубордек сўниши аниқ.

Бахтиёр Назаров илми бадеъда моҳир нуктадон. Жумладан, бу ноёб шеършунослик санъатининг ғоят нозик, инжа йўналишида муннаққид томонидан 2003 йилда чоп этилган “Ғафур Ғулом олами” номли рисола Ўзбекистон халқ шоири, академик Ғафур Ғуломнинг бадиий олами таҳлилига бағишланган ва кейинги йилларда амалга оширилган илмий-назарий мукаммал тадқиқотлар сарасидан бири деб, илмий жамоатчиликда эътироф этилади. Асар мундарижаси “Шоир ҳаёти ва ижодига бир назар”, “XX аср ва Ғафур Ғулом”, “Биз билган ва билмаган Ғафур Ғулом”, “Ижоднинг жон томирлари”, “Адабиёт ва тарих билимдони”, “Севиб яшайман, севиб яшанг...” каби таҳлилий қисмларга ажратилган. Жумладан: “Соғиниш” Ғафур Ғулом шеърлари ичида инсонпарварлик пафоси ниҳоятда тиниқ ва ёрқин ифодаланган асарлардан бири саналади... фарзандларини фронтга жўнатиб, ғалаба билан қайтишини интиқлик билан кутаётган ота-оналар, севикли маҳбубалар, жигаргўшалар қиёфаси соғинч алангалашиб турган умумлашма халқ образи даражасида яратилди...

*Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.*

*Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш.*

Шеър мана шундай фалсафий чуқур, гўзал ва теран, сермаъно ва пурҳикмат мисралар билан бошланади. Бу ерда фақат тўртлик ёхуд мисра эмас, ҳатто деярли ҳар бир сўзга катта бадиий маъно юклатилган... шеърни шеър қилиб турган ҳаётий таначалар, бу Ғафур Ғуломнинг табиатдек дилбар ва гўзал, ҳаётдек азиз ва тимсимли донишмандларча мушоҳида, ҳис-ҳаяжонлардан туғилган оталик соғинчларидир... Асарнинг эстетик қиммати шундаки, уни ўқиган ҳар бир киши дилбар ва гўзал сатрларни, бадиий ўхшатишларни, фалсафий образлиликни, миллий характер, урф-одат, табиат, тил жозибаларини чуқур идрок этиб, ҳис

қилиб, ўзининг бадий жиҳатдан янада бойиганини англайди ва сезади”⁴¹ деб, “Соғиниш”нинг ўта нозик, ришталарда ҳаяжонли қирраларини моҳирона йўсинида таҳлил ташбиҳга тортиши эътирофга молик.

“XX аср ва Ғафур Ғулом” мавзуси талқинида мунаққид XX аср жаҳон адабиётида буюк ёзувчи, шоирларни инъом этгани, турли дин, ирқ, миллатга мансублиги, турли ижтимоий табақа ва анъаналар тарбиясида вояга етган, бадий тафаккури турлича шароитда шаклланган ёзувчилар жаҳон адабиётини нодир асарлар билан бойитгани ҳақида фикр билдириб, “Шу рангба-ранг адабиёт бўстонида ўзбек шоири Ғафур Ғуломнинг ўз мустаҳкам ўрни, қиёфаси ва овози борки, уни ҳеч кимга ўхшатиш мумкин эмас. Ғафур Ғулом, бир жиҳатдан, ўзбекона камтар, камсуқум, ялангтўш ва, айни вақтда, ўзига ишонган, ўз сўзининг кучи ва қудратини яхши билган, ғурури баланд, ўзбек номини улуғлашини умрининг мазмуни деб билган, бу номга тушуши мумкин бўлган гардни киприги билан аритишга тайёр шахс эди”⁴² дея шарафлаб, билдирилган ғолибона хулоса Ғафур Ғулом шеърияти хусусида матбуотда ўтган айрим номуносиб муносабатга қаратилган раддия деб баҳолаш лозим.

Ғафур Ғулом ижоди хусусида жуда кўп самимий таҳлил билан йўғирилган хуб ва ҳўб мушоҳадали фикр зикр қилинган битиклар сони салмоқли, шунингдек шоир меросини тадқиқида алоҳида ўз ўрнига эга.

2003 йилда шоирнинг 100 йиллик юбилейини нишонлаш арафасида Самарқандлик адабиётшунос олимлар Исомиддин Салоҳиддинов ва Муслиҳиддин Муҳиддиновларнинг “Ғафур Ғулом. Тафаккур ҳам бадий талқинида шогирд” номли муъжазгина рисолада шоирнинг “Чин арафа” шеърида қўллаган бадий ифоданинг жарангли овозини тасдиқлаш маъносида ундан парча келтириб:

*Шодлик қўшини босди саодат кўчасин,
Гўдаклар жаранглатар ҳайитлик тангасини,
Келинчаклар ахтарар пардоз қуттичасини,
Қирқ кокил бўлсин, дейди, қистайди янгасини,
Бугун чин арафадир.*

Сўнггида “Шоирнинг “Чин арафа” шеърида кўзда тутилаётган тасвирий образ миллий урф-одат, анъаналар фонида миллий

⁴¹ Бахтиёр Назаров. “Ғафур Ғулом олами”, Тошкент, 2003 йил, 22- 25-бетлар

⁴² Ўша асар, 29-бет

қадриятларнинг тараннум этади... ва янги-янги тасвир воситалар билан матн жарангини суратлантиради”,⁴³ деб қарорга келишади. Итфоқо кунларнинг бирида Абдусайд Кўчимовнинг Абдулла Орипов ҳақида “Мен шоирман истасангиз шу...” беш суҳбат акс этган хронолик-биографик мажмуа рисоласи таҳсилида Абулла Ориповнинг Ғафур Ғулом шахсияти ва ижоди хусусида билдирган одилона фикрдан илҳомланиб, табарукан бу иқтибосни ушбу мусаввада келтириш жоиз деб ҳисобладик: “...Худо берган таланти, тили ботир, ҳеч кимни айямайдиган паҳлавон эди ...Мен Ғафур Ғулом сингари халқ ҳаётини, тарихини, катта Шарқнинг мураккаб адабий анъаналарини яхши билувчи хуштабиат кишини ҳалигача учратган эмасман...Ғафур Ғулом сўз қидирмасди – сўзлар унинг қошида дарёдек оқиб келарди”,⁴⁴. Дарҳақиқат муфассирларнинг, хусусан Бахтиёр Аминовичнинг ифорли, рангли бўёқ билан нақшланган “Ғафур Ғулом олами”да ифодаланган лаззатланиб, сўз-бу сеҳр, у-олам ва одамини куйдирувчи, у-қалб нидоси, у-аршу фаршдан тарқалган, у-мавҳумотни очкучи калит, сўз-вахий, сўз-лисоний ғайб”, - деб хулоса билан хатм қилган бўлардим.

Махсума ДЕҲҚОНОВА,

*Фарғона давлат университети мустақил тадқиқотчиси
(Ўзбекистон)*

ОЙБЕКНИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИ БАХТИЁР НАЗАРОВ ТАЛҚИНИДА

Академик Бахтиёр Назаров Ойбекнинг адабий-танқидий мақолаларини илк бора монографик йўсинда таҳлил этган. Унинг қайд этишича, Ойбекнинг бадиий ижоди жуда кўп ўрганилган. Адабий танқидчиликдаги фаолиятига иккинчи даражали соҳа сифатида қаралган. Ваҳоланки, танқидчи Ойбекнинг танқидий қарашлари ўтган асрнинг 20-йиллари ўзбек адабиётининг назарий шаклланишида муҳим манба эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, Ойбекнинг буюклигини танқидий тадқиқотла-

⁴³ Ғафур Ғулом. Тафаккур ҳам бадиий талқинда шогирд

⁴⁴ Абдусайд Кўчимов. Мен шоирман истасангиз шу..., Тошкент 2017, 75-бет

рисиз тасаввур этиб бўлмайди. Бахтиёр Назаров Ойбек танқидий қарашларини икки даврга ажратган:

1. Ойбек эстетикасининг шаклланиш даври(1924-1938);
2. Ойбек ўзбек адабиётининг етук намояндаси бўлган давр (1938-1968).

Танқидчининг қайд этишича, Ойбекнинг танқидий қарашларида баъзи камчиликлар ҳам бор. Бу эса ўша даврда учраб турадиган умумий камчиликлар эканлигини айтиб ўтади. Унинг фикрича, Ойбекнинг бадий мукамаллиги унинг назарий қарашларининг меваси. “Ойбек эстетикасининг шаклланиши ҳақида гапирар эканмиз, даставвал, шу эстетиканинг шаклланишига омил бўлган манбалар ҳақида икки оғиз гапиришга тўғри келади. Авваламбор, шуни айтиш лозимки, Ойбекнинг эстетик ва адабий-танқидий қарашлари, ўз ижодининг назарий инъикосидир.”⁴⁵ Шу билан биргаликда, адабий-танқидий қарашлари шаклланишида мумтоз адабиётнинг, XX аср бошлари адабиётининг муҳим ўрни билан бирга, А.С.Пушкин, М.Горькийларнинг таъсири катта. Рисолада келтирилишича, Ойбекнинг биринчи тақризи Фитратнинг “Адабиёт қоидалари” китобига шу ном билан ёзилган. Иккинчи танқидий мақоласи эса, “Айн”нинг “Ўзбек шоирлари. Чўлпон” мақоласига жавобан “Чўлпон шоирни қандай текшириш керак?” мақоласи эди. Ойбекка жавобан Усмонхон “Мунаққиднинг “мунаққиди” мақоласини ёзган. Сўнгра Ойбекнинг ҳам унга жавобан “Мунаққиднинг “мунаққиди”и мақоласи эгасига” мақоласи чиқди. Танқидчининг қайд этишича, бу мақолалар ўша даврнинг энг мунозарали мавзуси бўлган. Танқидчи Ойбекнинг қарашларида асосан адабиёт фақат санъат эмаслиги ва унинг жамият тизгинини ушлаб турувчи аҳамияти ёритилганини айтади. Танқидчи Ойбекнинг ўша даврдаёқ назарий қарашлари етилиб, адабиётнинг ижтимоий вазифасини англаб етганини ёқлайди. Танқидчи Ойбекни ўзбек адабиётшунослигида биринчи бўлиб асарни социологик метод асосида текширишни бошлаб берганини таъкидлайди. Бахтиёр Назаров адабиёт жамиятнинг ташувчиси эканини англаб етгани Ойбекнинг энг катта ютуғи деб билади. Кейинчалик Ойбек формал метод ҳақида ҳам ўз фикрларини беради. Танқидчи Ойбекнинг назарий қарашлари янги ва у янгиликни олиб киришдан қўрқмаслигини тадқиқот ишида очишга интилади. Танқидчи ойбекнинг танқидий қарашларини юқори баҳолаган. Умуман олганда, Бахтиёр

⁴⁵ Назаров Б. Бу сеҳрли дунё.-Тошкент: Ғафур Ғулом, 1980.-Б28.

Назаров ўз хулосаларида Ойбекнинг назарий қарашлари, адабий жараёнга бўлган танқидий муносабати унинг буюклигига тамал тоши бўлганини айтган. Танқидчи хулосаларида, Ойбек реализм учун бадий ижод, адабий танқид ҳамда адабиётшунослик методологиясига доир мақолалари билан кураш олиб боргани айтилади. Унинг қайд этишича, Ойбек кейинроқ социалистик реализм ва романтизм уйғунлашган асарлар ярата бошлади. Бу эса Ойбекни яна бир поғона илгарилаб кетганидан далолат эди. Танқидчи фикрича, “Қутлуғ қон” ва “Навой” романлари реализм ва романтизмни ўзлаштириш учун тажриба бўлди. Танқидчи фикрларини давом эттириб, Ойбекнинг адабий-танқидий мақолалари реализмга қаратилгани, ўз даврининг ижодкорларига доимо эътиборли бўлганини таъкидлайди. Унинг фикрича, Ойбек асосан, асарлардаги ғоявийлик, қаҳрамон талқини, шакл ва мазмун, маҳорат каби масалаларга ўз муносабатини билдиради. Танқидчининг қайд этишича, 1933 йилларда М.Горкийнинг бир қатор адабиёт хусусидаги мақолалари таъсирида Ойбекнинг ўзбек адабиёти танқидчилиги бўйича мақолалари пайдо бўлди ва ўша давр адабий жараёнининг ривожланишига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Бахтиёр Назаров Ойбекнинг 30-йиллардаёқ адабиётнинг халқчиллиги масаласини ўзбек адабиётига олиб киришга ҳаракат қилганини таъкидлар экан, адиб ўз замондошлари Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом кабиларнинг ижодида ана шундай ғоялар кўра олганини қайд этади. Танқидчининг фикрича, Ойбекнинг ўз асарларига ҳам бу ғоя сингдирилди. Бахтиёр Назаров Ойбекнинг традиция ҳақидаги қарашларини ҳам юқори баҳолайди. Ойбекнинг Ғафур Ғулом шеъриятидаги фикрларини келтиради: “Эски адабий меросга кўпроқ мурожаат қилади, лекин унга тақлид қилмайди. Балки жасур оригинал фикрлари билан ажралади.”⁴⁶ Ойбекнинг адабиёт тараққиётида традициянинг ўрни бениҳоя муҳим аҳамиятга эга эканлиги тўғрисидаги қарашлари ҳам унинг адабий жараённинг фаол иштирокчиси эканлигидан далолат эканлигини танқидчи таъкидлайди. Мунаққид Ойбек Ҳамзанинг традицияларини давом эттирганини айтади. Бахтиёр назаров Ойбекнинг бадий асар тили ҳақидаги қарашларига ҳам тўхталиб, адибни поэзия тили хусусида биринчилардан жиддий мақола ёзганини таъкидлайди. Танқидчининг қайд этишича Ойбек поэзия тилининг эстетикасига алоҳида урғу беради. Шунингдек, Ойбек Абдулла Қодирийнинг “Ўткан

46 Назаров Б. Бу сеҳрли дунё.-Б 140

кунлар” романи тили хусусидаги фикрлари ҳам танқидчини бе-эътибор қолдирмаган. Унинг қайд этишича, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романи тилида “Ўткан кунлар”нинг таъсири катта.

Бахтиёр Назаров рисоласининг сўнгги қисми Ойбекнинг Навоий ҳақидаги тадқиқотларга бағишланган. Унинг фикрича, Ойбек Навоий ижоди бўйича 1928 йилдан бошлаб тадқиқотлар олиб борган. Навоий асарларининг бир қанчасини таҳлил этиб, ўз фикрларини бера олган. Танқидчининг қайд этишича, Ойбек Навоийни сатира жанрининг асосчиси деган хулосага ҳам келган. Шу билан бирга Ойбек Навоийнинг халқчиллигини кўпроқ ёритган. Умуман олганда, Бахтиёр Назаров Ойбек нинг адабий танқидий қарашларини таҳлил қилар экан, унинг адабиётшунослик соҳасидаги назарий қарашларини, реализм ва романтизмни ўзбек адабиётига олиб киришидаги хизматларини, адабий баҳслардаги фаолиятини, поэзия тили хусусидаги фикрларини, навоийшуносликдаги тадқиқотларни ёритишга ҳаракат қилган.